

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Journal of the Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Cahiliye ve İslâmî Dönemde Utumlar
Utums in the Jāhiliyyah and Islamic Periods

Yazar / Author
Mehmet ŞİMŞEK
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
Hatay / TÜRKİYE
mehmetsimsek@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5462-4949>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 01/01/2026

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 05/05/2026

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 30/06/2026

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran/ June

Yıl/Year: 24 Sayı/Issue: 47 Sayfa /Page: 1-30.

Atıf/Citation: Şimşek, Mehmet. "Cahiliye ve İslâmî Dönemde Utumlar". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Haziran 2026), 1-30.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1853976>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

CAHİLİYE VE İSLÂMÎ DÖNEMDE UTUMLAR**Utums in the Jāhiliyyah and Islamic Periods****Öz**

Bu çalışmada Hicaz ve Yemen bölgelerindeki Yahudi kökenli bir bina çeşidi olan utumlar ele alınmıştır. İslâm öncesi ve İslâmî dönemde özellikle Yahudilerin mesken tipinin öne çıkan modeli utum olmuştur. Utumların ortaya çıkışına dair farklı tezler bulunsada bu yapıların ilk Yahudiler tarafından inşa edildiği görüşü kabul görmüştür. Talmudik dönemde düşmanlarından korunmak amacıyla kale inşa etmeye başlayan Yahudiler, iskân ettikleri yeni bölgelere de bu mesken türünü taşımışlardır. Düşmanlarından korunma içgüdüğü onları bu tarz korunaklı meskenler inşa etmeye sevk etmiştir. Her ne kadar onlarla özdeşleşen bir yapı türü olsa da Medine ve çevresinde Araplar tarafından da utumlar yapılmıştır. Medine'deki utumların sayısına dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Kesin bir sayı belirlemek zor olsa da çalışma neticesinde Medine ve etrafında bulunan yerleşim alanlarındaki utumların yaklaşık sayısını tespit edebildik. Utumlar, Hicaz'da özellikle Medine'de yaygın olmakla birlikte coğrafyanın farklı bölgelerinde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Medine haricindeki Yahudi yerleşim yerlerinde inşa edilen korunaklı yapılar ise genellikle hısar (hisar) olarak tanımlanmıştır. Hayber, Fedek, Teymâ ve Vâdi'l-Kurâ'daki kaleler, hisar olarak adlandırılrsa da bu beldelerde ayrıca utumlar da bulunmaktadır. Hisar, bir mesken olması düşünüldükte tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup bu yönüyle utumlardan ayrılmaktadır. Utumlar, genellikle dört köşe bir mimariye sahip olarak taştan yapılmıştır. Her bir katı farklı amaçla inşa edilmiş, toplam üç kattan oluşmaktaydılar. Yan yana inşa edilen bu konutlar doğal bir savunma hattı meydana getirmekteydi. Bu binalar, dışarıdan gerçekleştirilecek herhangi bir saldırıya uzun süre direnebilecek özelliklere sahipti. Bunlardan bazıları ev olarak kullanılırken bir kısmı ise sadece savunma amaçlı inşa edilmiştir. Bu yapılarda kuyular da bulunur, erzak ve değerli eşyalar depolanır; saldırı esnasında kapılar kapatılarak savunma sağlanırdı. Utumlar, özellikle İslâm'ın gelişine kadar gerek Arapların kendi aralarındaki savaşlarda gerekse de Yahudilerle yaşadıkları iktidar mücadelesinde sonucun belirlenmesinde etkili olmuşlardır. Medine'de yaşanan kabilevî ve siyasî bölünmenin yansımalarından biri de utumların varlığıydı. Bu Medine'de bölünmelerin ve ittifakların oluşmasında etkili olmuştur. Utumlar, inşa malzemelerine, bulundukları mahalleye, vadiye ya da ev sahibine göre farklı isimler almıştır. Bu gelenek, Yahudi ve Arapların eşyalara isim verme ananelerinin devamı niteliğinde olmuştur. Utumların ele alındığı bu çalışmayla Yahudilerin Medine'de egemen olmasının altında yatan sebepler de belirlenmeye çalışılmıştır. Yahudilerin ikamet ettiği diğer beldelerdeki kaleler de incelenerek utumlar ile benzer ve farklı yönleri üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Yahudi, Medine, Mesken, Utum, Âtâm, Hisar.

Abstract

In this study, utums, a type of building of Jewish origin found in the Hijaz and Yemen regions, are examined. In the pre-Islamic and Islamic periods, the utum emerged as the predominant residential building type, particularly among Jewish communities. Although various theories have been proposed regarding the emergence of utums, the view that these structures were first constructed by Jews has gained general acceptance. During the Talmudic period, Jews began constructing fortified dwellings (utums) as a means of protection against their enemies and subsequently introduced this architectural form into the new regions they settled. The instinct for protection against their enemies prompted them to construct such fortified dwellings. Although this architectural type became closely associated with them, utums were also constructed by Arab communities in Medina and its surrounding areas. There are varying accounts regarding the number of utums in Medina. Although it is difficult to determine an exact number, this study has been able to identify the approximate number of utums in Medina and the surrounding settlements.

Although utums were particularly widespread in the Hijaz—especially in Medina—they also persisted in various other regions of the geography. Fortified structures built in Jewish settlements outside Medina were generally described as *hişn* (fortress). Although the fortresses in Khaybar, Fadak, Taymā', and Wādī al-Qurā are referred to as *hişn*, utums were also present in these localities. A *hişn* is a single, consolidated structure fortified with the intention of serving as a residence, and in this respect it differs from utums. Utums were generally constructed of stone and typically featured a square architectural plan. They consisted of three storeys, each constructed to serve a distinct purpose. When built in close proximity, these dwellings formed a natural line of defense. These buildings possessed features that enabled them to withstand external attacks for extended periods. While some of these structures were used as residences, others were constructed solely for defensive purposes. These structures also contained wells, and provisions and valuable goods were stored within them; during an attack, defense was ensured by sealing the entrances. Utums played a decisive role in determining the outcomes of both intertribal conflicts among Arabs and power struggles with Jewish communities, particularly up to the advent of Islam. One of the manifestations of the tribal and political fragmentation experienced in Medina was the presence of utums. This contributed to the formation of divisions and alliances in Medina. Utums were given different names according to their construction materials, the neighborhoods or valleys in which they were located, or the of their owners. This practice represented a continuation of the naming traditions of both Jewish and Arab communities. Through this study on utums, an attempt has also been made to identify the underlying factors behind Jewish dominance in Medina. Fortresses in other localities inhabited by Jews were also examined, with attention given to both their similarities to and differences from utums.

Keywords: Sīra, Jews, Medina, Dwelling, Utum, Ātām, Hişn.

Giriş

Yesrib halkı, inşa ettikleri kalelere “أُتُم” (utum), çoğuluna ise “أَطَام” (âtām) demektedir. Rivayetlerde “الْأُتُم” taşla yapılmış her kale veya kare biçimli, düz damlı büyük ev olarak tanımlanır. Ayrıca utum, Medinelilerin sahip oldukları köşkler, kaleler ve yüksek yapılar¹ anlamında da kullanılmıştır. Bununla birlikte küçük kaleyi andıran taş yapılardan da utum² olarak bahsedilmiştir. Hatta taş ile inşa edilen her kaleye de utum³ denilmiştir. Arapların kare şeklindeki evleri kâbe, dairesel yapıları ise utum olarak isimlendirdiklerine⁴ dair veriler de bulunmaktadır. Bunlar yüksek ve büyük olarak tasarlanmıştır.⁵ Yüksek her bina da utum olarak adlandırılmıştır.⁶ Bu bilgilere ilaveten utum kelimesinin köken olarak Arapça değil, “ev veya mahalleleri dışarıya kapatan kalın duvar, dıştan kapalı, içten açılan pencereler veya kalın duvarlar” anlamında İbrânîce “atam (אַתָּם)” kelimesinden geldiği⁷ görüşü de ileri sürülmüştür.

¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn b. Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî el-İfrîkî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü'l-Sadr, 1414/1993-1994), 12/19; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (Bağdad: Mansûrâtü eş-Şerîf er-Radî, 1993), 4/132.

² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dar-u Sâdr, 1388-1392/1968-72), 6/276.

³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/132.

⁴ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1995-2000), 28/197.

⁵ Muhammed b. el-Hasen el-Kureşî el-Medenî el-Mahzûmî İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne Medine Tarihi*, çev. Fatih Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 121.

⁶ Ebü'l-Kâsım İsmâ'il b. Abbâd İbn Abbâd es-Sâhib, *el-Muhîr fî'l-Lügâ*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn (Beyrut: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1994), 9/230.

⁷ İsrail Welfenson, *Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-'Arab fî'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm* (Mısır: 1950-1951), 117; Nuh Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: KURAMER, 2016), 298.

Kur'an-ı Kerim'de ise bu tür korunaklı kalelerden "sîse" çoğulu "sayâsî (صَيَاصِي)"⁸ olarak bahsedilmiştir. Bunlar da benzer özelliklere sahip olup bir kimsenin kendisini korumak için sığındığı kaleler⁹ anlamına gelmektedir. Bu kaleler ilk dönem tefsir ve siyer eserlerinde "ezıkka (الْأَزْقَا)"¹⁰ şeklinde geçmektedir. Bazı kaleler ise çok uzak mesafelerden görülebilecek kadar yüksek mimariye sahipti. Bunlara "ücum" veya "kubâb" denilmekteydi. Bu yapıların her birinin özel ismi bulunmaktaydı.¹¹ Ayrıca bu tarz taştan yapılmış yüksek yapılara "ecem (أَجَم)" çoğuluna ise âcâm (الْأَجَامُ)"¹² da denilmiştir. Bu binaların hepsi genelde hisar olarak adlandırılmıştır.

Utum, Medine halkının taşlardan yaptığı bir hisar, kale ve sığınak olarak tanımlanırken ayrıca yüksek olan her bina da utum olarak adlandırılmıştır. Bu yapılar genellikle birbirine bitişik kaleler şeklinde yapılmıştır.¹³ Bu da mahalle ve şehirlerde doğal bir savunma hattının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Utum için kale, taşla inşa edilmiş her türlü hisar ve düz çatılı kare biçimindeki ev¹⁴ anlamı daha yaygın kullanırken Medine haricindeki diğer Yahudi yerleşimlerdeki yapılar genellikle hisar (الْحِصْنُ)"¹⁵ olarak geçmektedir. Hısn/hisar (الْحِصْنُ) kelimesinin çoğulu husûn (الْحُصُون)"dur.¹⁶ Kur'an-ı Kerim'de Haşr Suresi'nde Benî Nadir Yahudileri hakkında "...Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'a karşı koruyacağını sanmışlardı..."¹⁷ ayetinde geçen ifadenin Medine'deki âtâmlara işaret ettiği de söylenebilir. Hisar, bir mesken olması düşünüldüğünde tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup¹⁸ bu özelliğiyle kısmen utumdan farklı bir fonksiyona sahiptir.

"Medine" kelimesinin anlamlarından biri de arazinin ortasında inşa edilen müstahkem hisar¹⁹ demektir. Bu tanım özellikle Hayber gibi yerleşim yerlerinin yapı planlarıyla örtüşmektedir. Kaynaklarda Hayber için de Medine yakınlarında bir hisar (kale)²⁰ şeklinde bahsedilmiştir. Hisar ise içine girilmesi mümkün olmayan sağlam yer, kale, sığınak²¹ anlamına gelmektedir. Bu bilgilerden anlaşılabileceği üzere hisar bir yerleşim yerini veya beldeyi çevreleyen içinde yaşayanları dış saldırılardan koruyan bir yapı iken utum daha çok belli bir aile ya da kabileye ait olup savunma veya ev olarak kullanılmak amacıyla inşa edilen müstakil yapılar anlamına gelmektedir. "Hayber" kelimesinin İbrânîce'de "kale" anlamına gelmesinden dolayı²² Hicaz bölgesinde utum inşa etme geleneğinin Yahudiler tarafından başlatıldığı görüşü bulunmaktadır. Fakat Medine'de ilk defa ziraat yapanlar, hurma dikenler, evler ve âtâm inşa

⁸ el-Ahzâb 33/26.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/52.

¹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 4/275; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984), 1/122, 210; Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, 299.

¹¹ Nebi Bozkurt, "Ev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 11/504.

¹² Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/65.

¹³ İbn Abbâd es-Sâhib, *el-Muhîd fi'l-Lügâ*, 9/230.

¹⁴ Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, thk. Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1/1076.

¹⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, 1/247, 1/319, 1/382, 1/629, 1/1123.

¹⁶ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 5/2101.

¹⁷ el-Haşr, 59/2.

¹⁸ Semavi Eyice, "Kale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2001), 24/234.

¹⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîd li'l-A'zam*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 9/358.

²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, 1/382.

²¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, 1/1190.

²² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2/409; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Şinâ'eti'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987), 4/295.

edenler ve tarımsal mülkler edinenlerin Amâlikâlılar²³ olduğu da belirtilmiştir. Ancak araştırmamızın da tezi olduğu üzere bu yapıların ilk olarak Yahudiler tarafından inşa edildiğini düşünmekteyiz. Yahudi mesken tipinin belirgin bir modeli olan utum, başta Medine olmak üzere Hicaz ve Yemen’de görülmektedir. Bölgenin diğer beldelerinde ise bu yapılar genellikle hisar olarak adlandırılmıştır. Utum, çoğunlukla mesken olarak inşa edilirken hisarlar savunma amacıyla yapılmıştır. Bazı kaynaklarda utum kelimesi zikredilirken bazılarında ise yapıların isimleri husun²⁴ olarak verilmiştir. Yahudilerin Hicaz siyasetinde İslâm’ın ortaya çıktığı döneme kadar etkili olmalarının altında yatan önemli sebeplerden biri de bu mesken tipidir. Medine merkezli güç savaşlarının neticelerinin belirlenmesinde etkili olan bu yapıların yeterince incelenmesi erken dönem olaylarının çözümlenmesinde de önemli bir fikrî zemin sağlayacaktır.

Anlatılardan anlaşıldığına göre Yesrib, etrafında sur bulunmadığından Irak’taki Hîre şehrine benzemektedir. Burası büyük evlerden (kasr) ve âtâmlardan oluşmaktaydı. Bu yapılar hem soyluların konutları hem de savaş zamanlarında savunma merkezi işlevini görüyordu.²⁵ Medine utumlarının tarihçesi ve ilk ortaya çıkışları eski dönemlere kadar uzanmakta; Yesrib şehrinin ilk kuruluş dönemine kadar gitmektedir. Yesrib’in ilk sakinlerinden sonra buraya Amâlikâlıların yerleştiği ve Medine’de ilk âtâm inşa edenlerin onlar olduğu²⁶ bilgisine yer vermiştik. Rivayete göre Hz. Mûsâ, onlara karşı bir ordu göndermiş ve bu ordu Yesrib ile Teymâ’da yaşayan Amâlika’yı yenerek galip gelmiştir. Bu olay Amâlikâlılar’ın kralı Erkam b. Ebî’l-Erkam (ö. [?]) zamanında vuku bulmuştur. İsrâiloğulları bu kavimden kimseyi sağ bırakmamış, ardından Yahudiler onlardan boşalan yerlere yerleşmişlerdir. Daha sonra bazı Arap kabileleri Yahudilerin yanına gelip yerleşmiş ve iki topluluk birlikte yaşamaya başlamıştır. Bu süreçte mallar, kaleler (âtâm) ve evler edinmişlerdir. Bunlar Yesrib ve çevresindeki Yahudilerle birlikte yaşamışlar, düşmanlarına karşı korunmak için evler ve kaleler (âtâm) inşa etmişlerdir. Bu durum, Evs ve Hazrec kabilelerinin gelişine kadar devam etmiştir. Evs ve Hazrec’in şehre gelişleri seylü’l-arim hadisesinin ardından gerçekleşmiştir.²⁷ Âtâmların isimleri üzerinde dilbilimsel incelemeler yapıldığında isimlerinin Arapça kökenli olduğu ve Arapça’daki bilinen dilsel türevlerden geldiği ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu isimlerin İbranicede bir karşılığına rastlanmadığı aksine, taşıdıkları mimari, kentsel ve psikolojik delaletlerin Medine’nin özgün kültürüyle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.²⁸

Cevâd Ali (ö. 1987), utum tipi meskenlerin ortaya çıkmasında Arapların yaşam tarzında meydana gelen değişmelerin ve suya duyulan ihtiyacın etkili olduğunu belirtmektedir. Ona göre su arayışı ve suya farklı yollarla ulaşma çabası bedeviler arasında çöllerde bireysel mülkiyet anlayışını doğurmuştur. Bu durum da beraberinde şehirlere yerleşmeyi ve kalıcı yaşam alanlarının oluşumunu meydana getirmiştir. Böylece bazı bedevi kabileler yerleşik ya da yarı yerleşik yaşam tarzını benimsemiştir. Müellif yaşam şeklinde meydana gelen bu radikal değişimin çiftçiliğe karşı duyulan hoşnutsuzluğu ve küçümsemeyi ortadan kaldırarak toprağı işleyen bir toplum modelini doğurduğunu iddia etmektedir. Bu yerleşimler, insanın kendi emeği, çabası ve zekâsıyla; servetini ve emrindekileri kullanarak su kaynaklarına ulaşması, bakir toprakları tarım

²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 5/84.

²⁴ Ali b. Abdullâh b. Ahmed el-Hasenî eş-Şâfiî Nûrüdîn Ebû’l-Hasen es-Semhûdî, *Vefâ’ü’l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri’l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru’l-Kutub İlmiyye, 1419/1998), 4/138.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/19; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/132.

²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 5/84.

²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/129.

²⁸ Muhammed Abd el-Sattar el-Othman, “Âtâmu’l-Medîne”, *Mevsûat Mekke el-Mükerrreme ve’l-Medîne el-Münevvere*, ed. Ahmed Zeki Yamani (Londra: Müessesetü’l-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmî, 2007), 1/86.

ve yerleşim alanlarına dönüştürmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Arap Yarımadası'nda bu türden birçok yerleşim bulunmaktadır. Yesrib'teki yerleşimlerin çoğu da bu özelliğe sahiptir. O, bunların, siyasî ve ekonomik gücü elinde bulunduran isimlerin kazdığı kuyular etrafında teşkil eden yerleşimler olduğunu ifade etmektedir. Bu kişiler, su kaynaklarına sahip olduktan sonra tarım alanlarını ekip biçmişlerdir. Böylece hem ekinlerini hem de insanları tehlikelerden korumak için oralarda utum inşa etmişlerdir.²⁹ Yer verilen bilgi dikkate alınırsa utumların ortaya çıkışında güvenlik endişesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda dış etkenlerden korunmak amacıyla bu yapıların inşa edilmesi doğal bir durum olarak kabul edilebilir.

Cevâd Ali'nin utumun kökeni ve ortaya çıkışına dair yapmış olduğu değerlendirme kısmen kabul görse de bu yapıların ilk olarak Araplar tarafından inşa edildiğini söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü Hicaz bölgesinde Arapların yaşadığı diğer beldelerde utumlar yaygın olarak görülmemektedir. Fakat Yahudilerin bulunduğu Medine ve etrafındaki yerleşim alanlarında bu mesken tipinin daha yaygın görülmesi utumların Yahudi kökenli olduğu tezini güçlendirmektedir. Nitekim Medine şehri özelinde de Araplar'a kıyasla Yahudiler daha fazla utuma sahiptir. Bu görüşümüzü destekleyen veriler de bulunmaktadır. İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245), onların Yesrib'e yerleştikten sonra burada kuyular kazdıklarını, mülkler edindiklerini ve âtâmları inşa eden ilk kişiler olduklarını³⁰ belirtmektedir. Nitekim Cevâd Ali'nin de eserinin farklı kısmında değindiği üzere Süryani ve İbrânî kaynaklarında Yahudiler, Arapların saldırılarından korunmak için çok erken dönemlerde kaleler inşa etmeye başlamışlardır. Bundan dolayı Yahudilerin yerleşim yerlerini surlarla çevirme geleneği eski zamanlara kadar dayanmaktadır.³¹ Araplar ise Yahudiler gibi korunaklı kalelerden müteşekkil yerleşim yerlerinde yaşama geleneğine sahip değillerdi.³² Bu veriler utumların Hicaz bölgesinde ilk olarak Yahudiler tarafından inşa edildiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Medine'deki bu utumlar ve mahalleler, kabile ayrılığının sembolü hâline gelmiştir.³³ Yan yana inşa edilen utumlar, Medine'deki siyasî ayrılıkların doğal bir sonucudur. Dış tehlikelere karşı korunma isteği bu mesken tipinin doğuşunda etkilidir. Bitişik inşa edilen bu yapılar, mahalleleri meydana getirmiştir. Kabilevî yaşam tarzının bir yansıması olan bu yerleşim biçimi şehrin siyasî kaderini de etkilemiştir. Utumlar, özellikle İslâm'ın gelişine kadar gerek Arapların kendi aralarındaki savaşlarda gerekse de Yahudilerle yaşadıkları iktidar mücadelesinde sonucun belirleyicisi olmuşlardır. Bu tür yapıların Arap yarımadasında farklı türdeki savaş aletlerinin ortaya çıkmasında ve gelişiminde etkili olduğunu da düşünmekteyiz. Nitekim savaşlar esnasında utumlara sığınanlar düşmanlarına bu yapıların üstünden genellikle taşlar ve farklı türdeki aletlerle saldırmışlardır. Utumları kuşatanlar da kale ehlinin teslim olması için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Şehirde yaşanan savaşlar, kan davaları ya da diyet borcuna karşılık olarak zaman zaman utumların el değiştirdiği de görülmektedir. Düşmanlarını mağlup edenlerin bazı utumlara el koyduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bazen yaşanan sorunlardan dolayı bir kabilenin hep birlikte başka bir mahalleye ya da farklı bir bölgeye göç etmesi de bu meskenlerin başkalarının mülkü olmasına zemin hazırlamıştır.

²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/132.

³⁰ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*, nşr. Muhammed Zeynühum Muhammed Azb (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995), 28.

³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1/659.

³² Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, 298.

³³ Welfenson, *Târîhu'l-Yehûd*, 119.

Ceziretü'l-Arab'ın farklı bölgelerinde de utumlar inşa edilmiştir. Yemen'de Edbat b. Kuray b. Avf b. Ka'b b. Sa'd b. Zeyd b. Menât b. Temîm (ö. [?]), kendi adıyla anılan bir utum yapmıştır. Bu yapı *Utmu'l-Edbat* olarak bilinmektedir. Utum, San'a halkına düzenlediği saldırılarda askerî operasyonların merkezi olarak kullanılmıştır. Evs b. Mağrâ es-Sa'dî (ö. [?]) de bir şiirinde Necran'daki kalelere (âtâm) işaret etmiştir. Bölgenin krallarından birinin ordularını ülkenin dört bir yanına yaydığı ve onların, düşmanlarını Busrâ ile Necran utumları arasında öldürdüklerini³⁴ belirtmiştir. Yemâme'de de belli bir döneme kadar İslâm öncesine ait kalelerin ve utumların izleri görülmekteydi. Bu yapılar, çevrelerindeki sakinler için hem koruma hem de güvenlik sağlamaktaydı. Ayrıca etraflarındaki yerleşim ve ekin izleri, gömülü kuyu kalıntıları ile insanların yaptığı tarım faaliyetlerinin işaretleri de gözlemlenmekteydi.³⁵

Hicaz bölgesinin önemli bir diğer şehri olan Mekke'de ise utumların mevcudiyeti hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kâbe'nin burada bulunması ona gösterilen hürmetten dolayı şehirde yüksek binaların inşası hoş karşılanmamıştır. Nitekim Kâbe'ye saygıdan dolayı Mekke'de ev inşa edildiğinde meskenleri ona tepeden bakacak şekilde yükseltmemeye ve en üst katını Kâbe'den aşağıda tutmaya dikkat edilmiştir.³⁶ Binaenaleyh Mekke'de utumlar ya da onlara benzer özellikte yapılar yapılmamıştır.

1. Utumların Genel Özellikleri

Yesrib evlerinin bir kısmı pişmiş tuğladan (âcir), bir kısmı ise kerpiçten (libn) yapılmıştır.³⁷ Medine'deki âtâmların inşasında ana malzeme olarak kullanılan taşların birleştirilmesinde kil ve kireç harcı temel maddelerdir. Genellikle bazalt türü siyah taşlar tercih edilirdi; ancak beyaz taştan yapılanlar da vardı.³⁸ Yesrib ve etrafında volkanik arazilerin fazla olması şehirdeki binaların inşa malzemesinin şekillenmesinde ve tercih edilmesinde belirleyici bir etken olmuştur.

Şehirde tek katlı binalar olduğu gibi bazı evler de iki katlıydı.³⁹ Bunlar birbirine bitişik halde inşa edilmişlerdi.⁴⁰ Bu yapıların genellikle bir avlusu bulunmaktaydı.⁴¹ Hz. Peygamber'in sahâbîleri, avlularını Yahudiler gibi pis ve dağınık bırakmamaları konusunda uyardığı bilgisine istinaden onların, avlularının temizliklerine çok dikkat etmedikleri söylenebilir.⁴² Tarihi rivayetler, ticaret kervanlarının âtâmların avlularında konakladığına dair veriler sunmaktadır. Sadece Medine'de değil, Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerinde de kervanlar utumların avlularında konaklamaktaydı. Bu bazı Pazar yerlerinin âtâmlara yakın bölgelerde kurulmasını da etkilemiştir.⁴³ Şehir planı, yapı türü ve ekonomik faaliyetler arasında ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca zikredilen bilgilerden bu yapıların avlularının geniş ve büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Utumların altında⁴⁴ veya yakınlarında her aileye ait su kuyuları da bulunmaktaydı. Zemzem Kuyusu kazıldıktan sonra bile Mekke'de su sıkıntısı sürerken, Medine'de yer altı suyu

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/219; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/18, 5/452; Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1862.

³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/133.

³⁶ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve Mâ câe fihâ Mine'l-Âsâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983), 1/282.

³⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/131.

³⁸ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/87.

³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/131.

⁴⁰ İbn Abbâd es-Sâhib, *el-Muhît fi'l-lüğa*, 9/230.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/93; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/133.

⁴² Arslantaş, *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, 298.

⁴³ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/93.

⁴⁴ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, 60.

yüzeye yakın olduğu için evlerin içinde bile kuyu kazmak mümkündü.⁴⁵ Binaenaleyh Yesrib'de evlerin avlularında ya da yakınlarında kuyular bulunmaktaydı. Bundan başka utumlar yüksek yapılar olduğundan sıcak havalarda şehir ehli bu meskenlerin gölgeliklerinde oturmaktaydı.⁴⁶ Utumlar, yüksek ve şehrin büyük kısmına hâkim özelliğe sahip olduklarından hicret sonrası Medine toplumunun teşekkül sürecinde ezanın belirlenmesi ve Müslümanları namaza davet etme aşamasında bunların üzerine çıkılarak namaz vaktini ilan etme fikri⁴⁷ de gündeme gelmiştir.

Utumlar genellikle dört köşe ve taştan olurdu. Teras şeklindeki üçüncü katın etrafında da bir adam boyu kadar mazgallı korkuluk bulunurdu. Gecelerin sıcak olduğu günlerde evin bu kısmında uyunurdu. Utumların alt katı ahır veya depo olarak kullanılırken ev halkı orta katta ikamet ederdi.⁴⁸ Yapılarının hacmi, genişlik ve yükseklikleri; kabilenin doğasına, mensuplarının sayısına, kabileyi çevreleyen arazilere ve komşu bölgelerle olan bağına göre değişebilmekteydi.⁴⁹ Ayrıca bazı kalelerde evler bulunmazdı. Bu tip utumlar sadece savaş anında sığınmak amacıyla yapılmıştır.⁵⁰ Âtâmlar, çoğunlukla kare şeklinde inşa ederken bazıları ise dairesel formda yapılmıştır. Dairesel yapılar sağlamlık bakımından kare yapılardan daha üstün özelliklere sahiptir. Savaş veya saldırı esnasında farklı yönleri izlemek için gözlemcilere daha geniş bir görüş açısı sunuyordu. Dairesel bir binanın inşa maliyeti, aynı alana sahip kare bir binaya göre ekonomik olarak daha düşüktür.⁵¹ Utum kelimesinin İbrânîce anlamı dikkate alındığında bu kaleler, kapılarını dışarıdan kapalı tutar, yalnız içeriden açılırdı; bu da onlara güçlü bir savunma imkânı sağlamaktaydı.⁵² Kapıların içerden açılır şekilde tasarlanması pencerelerin de aynı özellikte yapıldığı yorumunu yapmamıza zemin hazırlamaktadır.

Hz. Peygamber'in çocukluk döneminde utumların üzerinde arkadaşlarıyla oyunlar oynadığı bilgisi⁵³ dikkate alınırsa bu yapıların geniş bir oturma sahne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları çamur ve taş ile sağlam bir yapı haline getirilmiştir.⁵⁴ İnşa edilen utumların sağlamlıklarına da önem verilmekteydi. Medine'de Sinimmâr adında âtâm inşa eden bir usta bulunmaktaydı. Bu adam Ehîhe b. el-Cellâh (ö. [?]) için bir utum yapmıştı. Bunun üzerine Ehîhe, "Ben bu âtâmda bir taşın yerini biliyorum ki, eğer o taş yerinden çıkarılsa, yapı çöker." dedi. Sinimmâr, "Ben de biliyorum." dedi. Ehîhe adama "Göster bana." dedi. Sinimmâr da "İşte bu!" deyince, Ehîhe onu âtâmın tepesinden aşağı itti ve Sinimmâr düşerek öldü.⁵⁵

Yesrib'de genellikle iki yapı türü bulunmaktaydı. Bunlardan biri barınma, konaklama için kullanılan ve uyku, yaşam gibi gündelik ihtiyaçların karşılandığı yapıları. Diğeri ise bu evlerle bağlantılı olan ancak konaklama dışındaki amaçlarla istifade edilen veya küçük mimari birimler şeklinde inşa edilen âtâmlardı. Bu evler ve binalar, şehir surları veya savunma kuleleri gibi klasik

⁴⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/132.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid Ziyâüddîn el-Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-Muhtâre mimmâ lem Yuhricü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş (Beyrut: Dâru'l-Hadr, 2000), 3/79.

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Ser'â*, nşr. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân, 1988), 7/18; Celâlüddîn b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Halîl Herrâs (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîsiyye, ts.), 1/322.

⁴⁸ Bozkurt, "Ev", 11/504.

⁴⁹ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/90.

⁵⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/157.

⁵¹ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/96.

⁵² Welfenson, *Târîhu'l-Yehûd*, 117.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1/95.

⁵⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/58.

⁵⁵ Ebû Abdirrahmân Halîl b. Ahmed Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 7/343.

tahkimat yöntemleriyle korunmuyordu. Bu eksiklik halkın bedeviler ya da diğer gruplar tarafından gerçekleştirilen ani baskınlar sırasında sığındıkları âtâmların inşasıyla tamamlanmıştır. Böylece âtâmlar, Medine'nin kentsel dokusunu ani veya komşu kabilelerin saldırılarından korumak için tamamlayıcı bir sistem haline gelmiştir.⁵⁶

Yesrib de Mekke gibi etrafında surları veya duvarı bulunmayan ayrıca hendekle çevrili olmayan bir şehirdi. Bu nedenle dış saldırılara karşı korunaksızdı. Şehir sürekli iç savaflara sahne olduğundan yerleşim yerlerinin ileri gelenleri, hem kendilerini hem de müttefiklerini korumak için kalın duvarlı sağlam yapılar inşa etmeye önem vermişlerdir.⁵⁷ Kendilerinin yanı sıra ekinlerini korumak için de bu mesken tipi tercih edilmiştir.⁵⁸ Uhud Gazvesi (3/625) esnasında Ebû Abdullâh Huzeyfe b. Yemân'ın yaşlılığından dolayı kadınlarla birlikte utumlara sığınması,⁵⁹ Hendek Gazvesi (5/627) sırasında Hz. Peygamber'in kadınlar ve çocukların zarar görmesini engellemek amacıyla onları utumlara yerleştirmesi yapıların bu amaçla kullanıldığına verilebilecek örneklerden bazılarıdır. En sağlam utum Benî Hârise'nin olduğundan Hz. Peygamber, kadınları, çocukları ve aileleri o kaleye göndermiştir. Hz. Peygamber, hanımlarını ve halası Safiyye bint Abdilmuttalib'i (ö. 20/641) de *Fâri'* adlı utuma yerleştirmiştir.⁶⁰

Halk, saldırı anlarında evlerine çekilerek sokak ve geçitleri kapatarak savunma yapardı. Varlıklı kimseler ise güvenlik için kendilerine ait sağlam taş kaleler (âtâm) inşa eder, tehlike anında buralara sığınarak korunurlardı.⁶¹ Uhud Gazvesi öncesi Abdullah b. Übeyy'in (ö. 9/631) "Ey Allah'ın Resûlü! Cahiliye döneminde biz bu şehirde savaşıyorduk. Kadınları ve çocukları bu kalelere (صِيَابِي) yerleştirip yanlarına taşlar koyuyorduk. Allah'a yemin olsun ki, bazen çocuklar, düşmanımıza karşı hazırlık yapmak için bir ay boyunca taş taşıyordu. Medine'de iç içe binalar yapıyorduk böylece şehir her tarafından bir kale gibi oluyordu. Kadınlar ve çocuklar bu kalelerin ve burçların (siyâsî ve âtâm) üzerinden taş atarak savunmaya katılırlar, biz de kılıçlarımızla sokaklarda savaşırdık..."⁶² sözleri şehirdeki imar planında savunmanın göz önünde tutulduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Ridde Savaşları'nda Medine'ye olası bir saldırıdan kadınları ve çocukları korumak için de onlar, utumlarda kalmışlardır.⁶³ Savaş anında düşmanın utuma daha fazla yaklaşmasını engellemek için kalelerin etrafına hendeklerin kazıldığı⁶⁴ da bilinmektedir. Yahudiler'in kendilerine düzenlenen gece saldırılarında müttefiklerine haber vermek için utumun üzerine çıkıp ateş yaktıkları ve düşmanlarından korunmak için utumun etrafında bulunan kuyuları ve iki yanında bulunan çıkıntıları onların üzerine doğru yaktıkları bilgisi⁶⁵ de bulunmaktadır.

Yesrib halkı için utumlar savunma yapılarıydılar. Bu yüzden, kuşatıldıklarında veya kendilerine bir saldırı gerçekleştiğinde genellikle kalelerine sığınarak savunma savaşı yaparlardı. Düşmanın kendilerine yaklaşmasını engellemek ve ona zarar vermek için de ellerindeki savunma

⁵⁶ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/88.

⁵⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/17-18.

⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/133.

⁵⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 8/227-228; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfi'î, *Tertîbü Müsnedi's-Şâfi'î*, nşr. Muhammed Âbid es-Sindî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1951), 2/102; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.), 2/530; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, 69.

⁶⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/233.

⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/131.

⁶² Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 1/209-210.

⁶³ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 5/156.

⁶⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/451.

⁶⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/462.

araçlarını bu kalelerin yüksek kısımlarından kullanırlardı. Bu utumlar, Yesrib'i oluşturan kabile kollarının soylu aileleri ve önde gelen reislerinin mülkiyetinde bulunan bir dizi kaleydi. Utumlardan meydana gelen bu yapı şehirdeki kabile odaklı bölünmeden kaynaklanan bir düzene sahipti.⁶⁶ Kabileler saldırı anında uzun süre utumlarda kalabiliyorlardı. Nitekim Benî Kurayza Gazvesi (5/627) sırasında kuşatmanın yirmi beş gün, başka bir rivayette on beş⁶⁷ veya on gün⁶⁸ sürdüğüne dair bilgiler bulunmaktadır.

Yesrib'deki kale ve köşkler, zor zamanlarda hem kendilerinin hem de yanlarındaki yardımcılarının sığındıkları korunaklı yerlerdi. Bu kalelerden düşmanlarına karşı ok ve taş atarak savunma yaparlardı. Evs ve Hazrec kabileleri, âtâm (kaleler) için birbiriyle savaşmış ve o savaşı *Âmu'l-Âtâm* (Kaleler Yılı) olarak tarihlendirmişlerdir. Kaynaklarda yer verildiğine göre, Medine halkı (Evs ve Hazrec) savaş zamanlarında bu kalelere sığınırdu. Daha sonra bu kaleler Hz. Osman döneminde tahrip edilmiştir.⁶⁹ Evs ve Hazrec, tehlike anında âtâma sığındıkları gibi Vadi'l-Kurâ'daki Yahudiler de kalelerine çekilmekteydi. Bu yapılarda kuyular, erzak ve değerli eşyalar depolanır; saldırı esnasında kapılar kapatılır ve savunma sağlanırdı.⁷⁰ Medine'deki utumlar da benzer özelliklere sahipti. Oradaki Yahudiler de kendilerine yapılacak bir saldırıyı hissettiklerinde utumlara kapanırlardı.

Atâmlar sadece savunma amaçlı işlevleriyle sınırlı kalmamış ayrıca barış zamanında da çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde mimari yapılar olarak değerlendirilmiştir. Utumların dinî mekânlar ve okul binaları olarak kullanıldığı, çok sayıda değerli eşyanın, mobilyaların ve seyahatlerde kullanılan araç gereçlerin buralarda saklandığına işaret eden veriler bulunmaktadır. Bununla birlikte kabile liderlerinin buralarda toplandığı, istişarelerde bulundukları, kutsal kitaplar üzerine yemin ederek antlaşmalar ve sözleşmeler yaptıkları da rivayet edilir.⁷¹

İnşa edilen bu meskenler Yesrib ehlinin zenginliğini de göstermektedir. Yapılar, maddi imkânların görünür bir tezahürüdür. Mesken tipi ve ekonomik gelir arasındaki ilişki ve bu yapıların belli yerlerde inşa edilmesi bu görüşü desteklemektedir. Utumlar, sıradan bir konut inşasından daha fazla maliyet gerektirdiğinden bunlar genellikle zengin ailelere, kabile liderlerine, siyasî ve askerî nüfuz sahibi kişilere ait olarak yapılmıştır. Belli aileler ve isimler bu tarz gösterişli yapılara sahipken ve şehrin geri kalanının tek veya iki katlı evlerde yaşaması bunu doğrulamaktadır. Kaleler, Medine ehlinin itibarını da göstermekteydi. Onları korur ve belde sakinlerini düşmanlarına karşı ulaşılmaz hale getirirdi. Bu yapılar Yesrib'te hem sivil hem de askerî mimariyi bünyesinde barındırmaktaydı. Çok sayıda utuma sahip olmak, stratejik mahallelerde veya vadilerde utumlar inşa etmek, kabileler arası ittifakları ve çatışmaları doğrudan etkileyen bir unsur hâline gelmiştir.

Utumlar, cahiliye döneminde bazı simgesel olayların merkezinde olan yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hac veya umre yapmak amacıyla yolculuğa çıkan kişiler Yesrib'lilere bunu duyurmak için âtâmların tepelerinden iplerin ucuna hurma dalları sarkıtırlardı. Bunu gören insanlar, "Falan kabile ihrama girmiş." derdi.⁷² Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]) ve onun atalarının

⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/452.

⁶⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/480; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/237.

⁶⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/237.

⁶⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/132; 5/451-452, 8/35-36.

⁷⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/18.

⁷¹ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/94.

⁷² Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî İbn Habîb, *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, thk. Hûşîd Ahmed Fârûk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 269.

Câhiliye döneminde kendi kalelerinin kapısında “Kim yağ ve et istiyorsa Düleym b. Hârîse’nin (ö. [?]) kalesine gelsin!”⁷³ şeklinde insanlara çağrıda bulunmaları dikkate alındığında utumların kapısından insanları çağırarak davet etmenin bir gelenek haline geldiği görülmektedir. Ayrıca halka yapılan bu genel çağrı utumların, kalabalık kitleleri ağırlayabilecek büyüklüklere sahip olduğunu göstermektedir.

İslâmî dönemde de utumlar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nitekim Hz. Peygamber’in İslâm’dan sonra bu kalelerin yıkılmasını yasakladığına dair hadis nakledilmiştir. Bu yapıların şehrin süsleri olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴

Resim 1: Yapay zeka (Google Gemini) aracılığıyla hazırlanan utum görseli.

2. Medine’deki Utumlar ve Ait Oldukları Kabileler

Medine’nin farklı yerleşim yerlerinde çeşitli utumlar inşa edilmiştir. Bunların her biri ait olduğu kabile, kalenin sahibi, bulunduğu yer, etrafındaki bir yapı ya da inşa edildiği malzemeye göre farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Atâmların isimlerinden bazıları onların mimari özelliklerini yansıtmıştır. Bazı isimler izzet, koruma ve güç temalıdır. Bazıları da güç ve sertlik bildiren, vahşi hayvanlarla ilişkilendirilen isimler almıştır. Bir kısmı o dönemlerde savaşlarda önemli rol oynamış asil atlarla, içinde barınan insanlarla ilişkili olan isimlerle anılmıştır. Ayrıca savaş yöntemleri ve silahlarıyla doğrudan ilişkili, mera ortamındaki belirli bitki türleriyle bağlantılı, binayı çevreleyen ortamla, inşa edildikleri malzemelerle ve mimari bölgelerle alakalı atâm isimleri de bilinmektedir.⁷⁵ Utumlardan bazıları varlığını geç döneme kadar sürdürürken bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı yıkılmıştır.

Kaynakların haber verdiği göre Yesrib’te Yahudilerin elli dokuz utumu bulunmaktaydı. Ensar’dan önce oraya yerleşen Arapların on üç kalesi vardı.⁷⁶ İslâm’ın ortaya çıktığı dönemde Arapların en az yirmi üç kalesinin⁷⁷ olduğu bilinmektedir. Farklı kaynaklarda Evs ve Hazrec’in toplam yüz yirmi yedi atâm inşa ettiği⁷⁸ ileri sürülmüştür. Bununla birlikte şehirde toplam atâm sayısının yüz doksan dokuza ulaştığı; bunların seksen sekizinin Evs ve Hazrec’e, geri kalan yüz on

⁷³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, 3/566; Ebû’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013), 5/223; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, thk. Şu’ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982-1988), 1/279.

⁷⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru’l-Medîne*, 120; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdelhak (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1994), 4/193-194.

⁷⁵ Muhammed Abd el-Sattar, “Âtâmu’l-Medîne”, 1/85-86.

⁷⁶ Semhûdî, *Vefâ’ü’l-Vefâ*, 1/132.

⁷⁷ Semhûdî, *Vefâ’ü’l-Vefâ*, 1/165.

⁷⁸ İbnü’n-Neccâr, *ed-Dürretü’s-Semîne*, 32-32.

bir tanesinin Medine'ye sığınan Yahudi ve diğer Arap kabilelerine ait olduğu⁷⁹ da ifade edilmiştir. Atâmların sayısı inşa eden kabilenin kollarının veya batnların sayısı ile ilişkilidir.⁸⁰ Nüfus ve nüfuz açısından öne çıkan kabilelerin sahip oldukları utumlar daha fazla olmuştur.

Evs ve Hazrec kabileleri Yahudilere karşı Ebû Cubeyle'nin (ö. [?]) kendilerine yardım edip geri dönmesinin ardından Medine'nin yukarı ve aşağı kesimlerine dağılmışlardır. Buralarda mal mülk edinerek âtâm inşa ettiler.⁸¹ Fakat bu sayıyı abartılı bulduğumuzu ve mutlak bir sayı belirlemenin zor olduğunu ifade etmeliyiz. Araştırmamız neticesinde varlığını tespit edebildiğimiz utumlara burada alfabetik olarak yer vermeyi uygun bulduk. Bu sıraya dâhil edemeklerimiz ve haklarında fazla bilgi bulunmayanları da ismen zikretmekle yetindik.

1. *el-Acem*: Benî Sâide b. Kâ'b b. el-Hazrec'in utumudur. Burası Zübâb yakınlarında bulunmaktaydı. Acem, Medinelilerin yaptığı bir hisardır; kare biçiminde ve düz damlı her ev de acem olarak adlandırmaktaydı.⁸²

2. *el-Adîne*: Safâsif ile vadi arasında bulunan el-Asabe'de bulunan utumdur. Bu kale ismini burada ikamet eden bir kadından almıştır.⁸³

3. *el-Ağleb*: Benî Sevâd b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'nin utumudur. Bu kabile Mescid-i Kibleteyn'den İbn Ubeyd ed-Dinâr'ın (ö. [?]) arazisine kadar olan yerde ikamet etmiştir. Mescid-i Kibleteyn'in onlara ait olduğu ifade edilmiştir. Utum, suyun Rûmak sokağından Bathân'a taşıdığı yerin üzerindeki tepede kurulmuştur.⁸⁴

4. *el-Ahnes*: Benî Harâm'ın müttefiki Benî Mürre b. Kâ'b b. Seleme'nin inşa ettiği siyah bir utumdur. Bu kale, Benî Ubeyd Dağı'ndan sonra Câbir b. Atîk'in (ö. 61/681) bahçesinin batısında bulunan *Esved* olarak bilinen kaledir.⁸⁵

5. *el-Akreb*: er-Rahâbe denilen tarla içinde, harredeki el-Fukâra üzerinde ve kuzey (şâmî) tarafındaydı. İbn Zebâle (ö. 199/814'ten sonra) de bu kalenin Benî Beyâza'nın Şam tarafındaki topraklarında bulunduğunu belirtmiştir.⁸⁶

6. *el-Akyân*: Ferras ve es-Sebkâ'ya yakın Şâmî tarafında bulunan bir kaleydi.⁸⁷

7. *el-Aryân*: Beni Neccâr'dan Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) ailesine ait olan utum, kible tarafındaki Sakka' bölgesinde bulunmaktaydı.⁸⁸

8. *el-Atûl*: Benî Ubeyd b. Adî b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'ye ait olup Harabe Mescidi'nin kiblesi yönünde veya solunda inşa edilmiştir.⁸⁹

9. *el-Âsım*: Kubâ'da bulunmaktaydı. Benî Nadîr'den olduğu belirtilen bir Yahudi'ye aitti. Sevbe b. Hüseyin b. Sâib b. Ebî Lübâbe'nin (ö. [?]) yurdundaydı. Ayrıca bu utumun içinde Kubâ Kuyusu denilen kuyu da yer almaktaydı.⁹⁰ Kubâ'da *Âsım* adında başka bir kalenin de varlığı

⁷⁹ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/94.

⁸⁰ Muhammed Abd el-Sattar, "Âtâmu'l-Medîne", 1/90.

⁸¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 125; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/151-152.

⁸² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/8-9.

⁸³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/113.

⁸⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/14.

⁸⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 128; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160.

⁸⁶ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 105, 129; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/117.

⁸⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/117, 139.

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/113; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/114.

⁸⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160, 4/14.

⁹⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 121; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/130, 4/111, 129.

bilinmektedir. Benî Abdüleşhel'e ait olan bu utum, el-Fakkâra bölgesinde Benî Neccâr evlerinin en aşağı kısmında bulunuyordu.⁹¹ Bu bilgi aynı isimle farklı utumların olduğunu göstermektedir.

10. *el-Azak*: Benî Ümeyye b. Zeyd b. Kays b. Âmir b. Mürre b. Mâlik b. Evs'e aittir. İsimleriyle anılan bölgede Kubâ'da oturuyorlardı.⁹² Bu utum, Benî Ümeyye Mescidi'nin karşısındaki Kubâ civarındaydı.⁹³

11. *el-Ba'bau*: Kubâ'da Benî Amr b. Avf kabilesine ait bir utumdur.⁹⁴

12. *el-Bahrec*: Kubâ'da Benî Amr b. Avf kabilesine ait bir diğer utumdur.⁹⁵

13. *el-Belhân*: Benî Kurayza'dan Ka'b b. Esed'e (ö. 5/627) aitti. Bu kale, eş-Şecera bölgesindeydi.⁹⁶

14. *el-Burc*: Benî Nadîr'e ait bir utumdur.⁹⁷

15. *el-Buvayla*: Benî Nadîr'e ait bir utumdur.⁹⁸

16. *el-Câ'is*: Benî Harâm b. Kâ'b b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'ye ait olan bir diğer utumdur. Bu kale Câbir b. Atîk'in arazisi ile Mu'âviye b. Ebû Süfyân'ın yaptığı gölet arasında bulunmaktaydı. Burası Câbir b. Abdullâh b. Amr'ın (ö. 78/697) dedesi Amr b. el-Cemûh'a (ö. [?]) aittir.⁹⁹

17. *ed-Duhyân*: Ehîhe b. el-Cellâh tarafından Usbe'de el-Kıbâbe denilen kendi arazisinde inşa edilmiştir.¹⁰⁰ Bu, Usbe'deki siyah kaleydi. Kale, eniyle boyu birbirine yakın büyüklükte kare şeklinde yapılmıştır. Ehîhe, onu önce beyaz taşlardan yapmıştı fakat kale çökünce yenisini siyah taşlarla yenilemiştir. Utum, yüksek ve görkemli olduğundan uzak mesafelerden görünürdü. Ona nispet edilen bir şiirde burayı felaketlerden korunmak için yaptığını ifade etmiştir.¹⁰¹

18. *Ebû Dücâne es-Sâğîr'in Utumu*: Benî Sâide'den Ebû Dücâne es-Sâğîr'e (ö. [?]) aittir. Medine'de Bi'r-i Buzâa kuyusunun etrafında inşa edilmiştir. Geç döneme kadar varlığını sürdüren utumlardandır.¹⁰² Hakeza burada Benî Sâide'ye ait *Mağrad* isminde bir utum da bulunmaktaydı.¹⁰³ Ebû Useyd b. Rabi'a es-Sa'dî'nin bir şiirinde de Buzâa bölgesinde yüksek yapılar inşa edildiği, buranın yerleşik bir yere dönüştüğü ve daha sonra buradaki utumların parçalanıp harap olduğu¹⁰⁴ haber verilmektedir.

⁹¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/111.

⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/91; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/113.

⁹³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 127; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156.

⁹⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/30.

⁹⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/26.

⁹⁶ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 121; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/130, 4/34.

⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/374; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/27.

⁹⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/35.

⁹⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160, 4/47.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/454; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

¹⁰¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

¹⁰² İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/165, 3/60.

¹⁰³ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'* (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1403/1983), 1/255.

¹⁰⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 1/255.

19. *el-Eceş*: Kubâ'da Benî Üneyf'e ait bir utumdur.¹⁰⁵ Bu utum Lâve kuyusunun yanındadır.¹⁰⁶ Usbe'de Hâcîm Kuyusu'nun olduğu yerde bu isimle anılan başka bir utumun varlığına dair bilgiler de mevcuttur.¹⁰⁷

20. *el-Ecrad*: Hudre b. Avf b. Hâris b. Hazrec'in oğulları Benî Ebcer'e ait bir utumdur. Medine çarşısına yakın Cerrâr b. Sa'd denilen mahallede ikamet etmişlerdir. Burada Benî Hudre evleri olarak bilinen binaların olduğu yerde bu utumu inşa etmişlerdir.¹⁰⁸ Utumun kuyusuna el-Bussa denilmekteydi. Burası Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693-94) dedesi Mâlik b. Sinân'ın (ö. 3/624) mülküydü.¹⁰⁹

21. *el-Esved*: Benî Beyâza'nın on dokuz utumundan biridir. Fırâs b. Meysere'nin arazisinin güneyinde (yemânî tarafında) harre bölgesinde yer alıyordu.¹¹⁰

22. *el-Eşnaf*: Benî Ubeyd b. Adî b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'ye ait bir kaledir. Kabilenin ikamet ettiği Mescid-i Harabe yakınında, el-Duvaykhal olarak anılan dağın eteklerinde yer almaktaydı. Bu kale Harabe Mescidi'nin karşısındaydı¹¹¹ ve el-Berrâ b. Ma'rûr b. Sahr b. Hassân b. Sennân b. Ubeyd'e (ö. [?]) aitti.¹¹²

23. *el-Ezbûl*: Benî Sâlim yurdunda Erâke denilen yerde, Sâlim ve Ganem tarafından inşa edilen bir utumdur.¹¹³

24. *el-Fuveyra*: Benî Mâlik b. en-Necâr kabilesinden Benî Ganem b. Mâlik, kendi isimleriyle anılan bölgede bu utumu inşa etmişlerdir.¹¹⁴ Sonraki dönemde Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 168/785) evi de aynı yerdeydi. Bu ev, Câfer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) eviyle karşı karşıya ve Şehâbîye Medresesi'nin kiblesi yönünde bulunmaktaydı.¹¹⁵ Burada bulunan Hasan b. Zeyd'in evi de bir utumdu. Hasan onu satın almıştı. Ancak Ebû Avf en-Neccârî (ö. [?]) ile bu konuda anlaşmazlık yaşamıştır. Hasan, anlaşmazlığı çözmek için utumu yıkmış ve orayı bir ev hâline getirmiştir. Semhûdî, bu utumun *Fuveyra* isimli kale olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bu evin olduğu yerde, eş-Şerâfû'l-Menâfiye ailesine ait bir ev yapılmıştır. Evin üst kısmında Şehâbîye Medresesi'ne bitişik bir koridor vardı. Ayrıca evin kible tarafında ve batısındaki yer Benî Sâlih'in Dâru'l-Kudât'ına kadar uzanmaktadır.¹¹⁶

25. *el-Fâdica*: Benî Nadîr'den Kâ'b b. el-Eşref'in (ö. 3/624) mallarının bulunduğu Fâdica bölgesinde bulunan büyük bir utumdur.¹¹⁷ Fâdica, Medine'de Darriyye dağları arasında yer alıp Darriyye'ye yaklaşık dokuz mil uzaklıktadır. Burası hem yerleşim alanı hem de stratejik bir kale olarak Benî Nadîr kontrolündeki yerlerden biridir.¹¹⁸

26. *el-Fârî'*: Benî Adî b. Amr b. Mâlik'ten olan Benî Muğâla tarafından inşa edilmiştir. *Fârî'* kelime olarak yüksek, ulu, güzel yapılı demektir. Aynı zamanda bu kelime hem yüksek hem de

¹⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/102; İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 120; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/8.

¹⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/102.

¹⁰⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/159.

¹⁰⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/8.

¹⁰⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158.

¹¹⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 105, 129.

¹¹¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160, 4/13.

¹¹² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160, 4/14.

¹¹³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/10.

¹¹⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/129.

¹¹⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/166, 2/237.

¹¹⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 2/246.

¹¹⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/231.

alçak olan her şey için kullanılmıştır. Bu utum, Benî Tâlha b. Ubeydullah'ın evlerinin karşısındaydı ve daha sonra Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermekî'nin (ö. 187/803) evine dâhil edilmiştir.¹¹⁹ Bu utum, Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680 [?]) babası Sâbit'e (ö. [?]) aitti. Âtike'nin evinin Ca'fer b. Yahyâ'nın evinin bir parçası olmasından dolayı buranın Bâbü'r-Rahme kapısına bakan¹²⁰ Âtike'nin evinin içinde olduğu düşünülmektedir. İbn Zebâle'den aktarılan Ca'fer b. Yahyâ'nın evine hem Âtike'nin evi hem de Hassân b. Sâbit'in Fâri' adlı utumu dâhil edilmiştir, rivayeti onun yerini bahsedilen evin kuzey tarafında Âtike'nin evi olarak belirlenmiştir. Ayrıca Fâri' utumu, Hz. Peygamber'in halası Safiyye'nin Hendek Savaşı sırasında Hassân b. Sâbit ile birlikte bulunduğu yerdir. Bu bilgilere ilaveten Benî Muğâla, Medine'de Mescid-i Nebevî'ye dönük olarak son avluda durulduğunda sağ tarafında kalan tüm yerleşim alanlarını kapsamaktadır.¹²¹ Hz. Peygamber'in de bir dönem burada ikamet ettiğine dair veriler¹²² bulunmaktadır.

27. *el-Ğurre*: Medine'de Kubâ Mescidi'nin minaresi civarındadır.¹²³ Fakat kalenin kime ait olduğu hususunda net bir bilgi yoktur.

28. *el-Habîş*: Benî Amr b. Avf kabilesinin utumudur. Kubâ'da Fetih Mescidi'nin batı tarafında ve Benî Ubeyd Dağı yakınında bulunmaktadır.¹²⁴

29. *el-Haşân*: Haşâşîn bölgesinde bulunan bir utumdur. Benî Kaynukâ'ya aittir.¹²⁵ Medine'deki Yahudi arazilerinde bulunan bu yer şehir mezarlığına giden yolun sağ tarafında kalmaktaydı.¹²⁶

30. *el-Hayt*: Benî Sevâd b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'nin bir diğer utumudur. Bu kale, Mescid-i Kibleteyn'in doğusunda, Harre üzerinde Benî Seleme arazisinin düzlüğünün bittiği yerdeydi.¹²⁷

31. *el-Hissî*: Benî Hârise bölgesinde bulunan bu utum, onlara aitti.¹²⁸

32. *el-Hissî*: Benî Selm'e aittir. Kubâ Mescidi'nin doğusunda yer almaktaydı.¹²⁹ Bu utum, Benî Selm'in kuyularından Bi'r el-Hissî'nin ağzındaydı.¹³⁰

33. *el-Hibra*: Benî Kaynukâ'nın utumudur. Haşâşîn bölgesinde bulunmaktadır.¹³¹ Bu kalenin Sâlih b. Cafer'in (ö. [?]) evinin bulunduğu yerde olduğu¹³² ifade edilmiştir. İbn Zebâle ise Benî Kaynukâ'nın sulanmayan vadilerinin yakınında bulunan iki kalesinin adının da *Hibra*¹³³ olduğunu belirtmiştir.

34. *el-Hucaym*: Benî Cehcebâ ve Benî Mecza'a tarafından Hz. Peygamber'in içinde namaz kıldığı mescidin yakınında inşa edilen utumdur.¹³⁴

¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/228; İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/166.

¹²⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/125.

¹²¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/167.

¹²² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/125.

¹²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/196; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/124.

¹²⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/53.

¹²⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/60, 145.

¹²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/262.

¹²⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/75.

¹²⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/68.

¹²⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156.

¹³⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/68.

¹³¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/53.

¹³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/213.

¹³³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 178.

¹³⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

35. *el-Kavâkıl*: Benî Sâlim'e ait olan bir diğer utumdur.¹³⁵

36. *el-Ka'*: Belî kabilesi tarafından Ğadak Kuyusu'nun olduğu yerde inşa edilmiştir.¹³⁶

37. *el-Kenas Husun*: Kubâ'daki el-Mehrâs bölgesinde bulunmaktaydı.¹³⁷

38. *el-Kûme*: Medine'nin Şam (kuzey) tarafında, Semğ yakınında, Ebû Hamrâ er-Râbid'e ait bir toprak yığını olan *Kûme* olarak bilinen bir mesken daha bulunmaktadır. Burası bir utumu andırmaktaydı.¹³⁸

39. *el-Livâ*: es-Serrârat bölgesinde, el-Hummâza'yı çevreleyen kuzey duvarının köşesiyle arasında yirmi arşın mesafe bulunan bir yerdeydi.¹³⁹ Ayrıca, *el-Livâ* adı verilen utum, Benî Beyâza'nın evleri diye anılan duvara ve berketü's-sûk için Ziyâd b. Ubeydullah'ın (ö. [?]) yaptığı duvara kadar uzanır. İbn Zebâle'ye göre bu ifade, es-Serrârat bölgesinin Medine çarşısına yakın olduğunu göstermektedir. el-Hummâza'nın Benî Sâide evleri içinde anılmış olması da bu durumu desteklemektedir.¹⁴⁰

40. *el-Ma'rad*: Benî Sâide b. Kâ'b b. el-Hazrec'in utumudur. Benî Sâide Mescidi'nin karşısında inşa edilmiştir. Bu, Medine'de yapılan son utumdu. Hz. Peygamber, Medine'ye geldiğinde onlar bu utumun yapımına devam ediyorlardı. İnşaata tamamlamaları için izin istediler, o da kendilerine izin vermiştir.¹⁴¹

41. *el-Ma'rid*: Benî Kurayza'ya aitti. Kabile tehlike anında bu utuma sığınmaktaydı. Burası Benî Kurayza'nın Bakî'deki hurma bahçesi ile suyun çıktığı hurma ağaçları arasındaydı.¹⁴² Bu bilgi Benî Kurayza'nın bu utumu daha çok savunma amaçlı inşa ettiğini göstermektedir. Ayrıca *Ma'rid*, Benî Sâide'den Benî Amr ve Benî Sa'lebe'ye ait bir utumun da adıdır. Bu, onların mescidinin karşısındaki Süveyd'in evinin bulunduğu yerdeydi.¹⁴³

42. *el-Mağlût*: Benî Hârise'ye ait bir utumdur.¹⁴⁴

43. *el-Mecdil*: Benî Hudeyl'e ait olan bu utum, Süleyman b. Abdülmelik'in (ö. 99/717) su kaynağına karşılık gelen bir çiftlikte bulunan bir hisardır.¹⁴⁵

44. *el-Menî'*: Benî Sevâd b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'nin bu utumu Yemenî tarafında Mescid-i Kibleteyn'in arkasında, harrenin sırtında, İbn Ubân'ın arazisinin sağında veya biraz aşağısında yer alıyordu.¹⁴⁶

45. *el-Menvar*: Benî Nadîr'in utumudur. Onların yurdunda İbn Tuhmân'ın mıntıkasında bulunuyordu.¹⁴⁷

¹³⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158, 4/135.

¹³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/188, 298.

¹³⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/138.

¹³⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/138.

¹³⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/139.

¹⁴⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 129; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/162-163.

¹⁴¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/165.

¹⁴² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/148.

¹⁴³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/148; Ebû Ubeyd el-Bekrî *Mu'cemü Me'sta'cem*, 4/1243.

¹⁴⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1197.

¹⁴⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/141.

¹⁴⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/160, 4/152.

¹⁴⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/152.

46. *el-Merîh*: Benî Kaynukâ'ya ait olan bu utum, Bathân köprüsünün bittiği yerde, Medine'ye yönelince sağ tarafta kalmaktaydı.¹⁴⁸

47. *el-Mervâh*: Kubâ'da Benî Dabiyye'den Sâbit isimli birine ait utumdur.¹⁴⁹

48. *el-Mesîr*: Benî Hârise tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁰ Bu kale, Benî Hârise'nin yurtlarından çıkmasından sonra Benî Abdüleşhel'in hâkimiyetine geçmiştir.¹⁵¹

49. *el-Mezâhim*: Benî Hublâ kabilesinden Abdullah b. Ubey b. Selûl'ün utumudur.¹⁵² Onlar kendi isimleriyle bilinen mahallede Kubâ ile Benî Hâris b. el-Hazrec'in iki oğlunun evleri arasında, Bathân ve Suayb vadilerinin doğusunda ikamet ediyorlardı. İbn Hazm'ın da "Benî Hublâ'nın evi, Benî Neccâr ile Benî Sâide'nin evleri arasındaydı." dediği nakledilmiştir.¹⁵³ Hz. Peygamber, hicret yolculuğu sırasında Kubâ'dan ayrıldığında Mezâhim adlı utumun yanında oturan Abdullah b. Ubey'in yanına varınca ona selam vermek ve kendisiyle konuşmak istemiştir. Abdullah b. Ubey, o sırada dizlerini karnına çekmiş şekilde oturuyordu. Hz. Peygamber'i gördüğünde ona "Git, seni davet edenlerin yanına in!" demiştir.¹⁵⁴

50. *el-Milha*: Benî Kurayza'ya aitti. Burası İbn Ebî Cedîs'in (ö. [?]) arazisinin arkasında yer almaktaydı.¹⁵⁵

51. *el-Miş'at*: Benî Amr b. Mâlik b. en-Neccâr'ın kolu Benî Hudeyle'nin utumudur.¹⁵⁶ Bu utum, Übey b. Kâ'b'a (ö. 33/654 [?]) ait mescidin batısında bulunuyordu. Daha sonra orada Beyt Ebî Nübeyh adı verilen bir ev yapılmıştır. İbn Şebbe (ö. 262/876), Benî Hudeyle kasrı hakkında bilgi vermiştir. Burayı Muâviye b. Ebû Süfyan (ö. 60/680), bir hisar olarak inşa etmiştir. Yapının iki kapısı bulunmaktaydı. Bunlardan biri Benî Hudeyle hattı boyunca caddeye açılan kapıdır. Diğeri de doğu-yemenî köşesinde Muhammed b. Tâlîha et-Teymî'nin (ö. [?]) evinin yanında bulunan kapıdır. Kasrın ortasında Bi'r-i Hâ' kuyusu vardı.¹⁵⁷

52. *el-Mûcâ*: Benî Vâil b. Zeyd b. Kays b. Âmir b. Mürre b. Mâlik b. Evs tarafından kendi adlarıyla bilinen bölgede yapılmış bir utumdur. Burası Benî Vâil Mescidi'nin yer aldığı bölgede bulunmaktaydı.¹⁵⁸

53. *el-Murabba'*: Benî Harîse kabilesinin utumudur.¹⁵⁹

54. *el-Mureyd*: Neva'im bölgesinde Benî Hatme'den muhtemelen Benî Mureyd'a ait olan bir utumdur.¹⁶⁰ Ayrıca Benî Nadîr'e ait yerleşimlerin güneyinde İhn'in doğusunda, Benî Ümeyye b. Zeyd'in evleri bulunmaktaydı. Benî Mureyd de Benî Hatme içinde yaşamaktaydı. Orada İbrâhim b. Hişâm'a ait Nâime adlı bir yer vardı ve burada onlara ait bir utum ile bir kuyu bulunmaktaydı.¹⁶¹ Bu iki utumun aynı olabileceği gibi farklı yapılar olmaları da muhtemeldir.

¹⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/117; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/145.

¹⁴⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/143.

¹⁵⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/146.

¹⁵¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/152.

¹⁵² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/159.

¹⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/12, 5/120.

¹⁵⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/200, 201.

¹⁵⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/149.

¹⁵⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/146; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 4/1226.

¹⁵⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 134; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/167.

¹⁵⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156, 4/153.

¹⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/99; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/144.

¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/117.

¹⁶¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

55. *el-Murğam*: Benî Hârîse'den Ebû Ma'kal b. Nehyik'e (ö. [?]) ait olan utumdur.¹⁶²

56. *el-Münîf*: Benî Dinâr b. en-Neccâr'ın utumudur. Kabile kendi isimleriyle anılan Bathân Vadisi'nin arkasındaki bölgelerine yerleşmişlerdir. Mescidlerinin yanında bu kaleyi inşa etmişlerdir.¹⁶³ Bu mescid, Mescidî Benî Dînâr'dır. Mescidin Benî Hudeyle'nin eviyle Benî Muâviye'nin evi arasında bulunduğu belirtilmiştir.¹⁶⁴

57. *el-Müstazıl*: Benî Zeyd b. Mâlik b. Avf'ın önceden Ehyaha'ya ait olup daha sonra diyet borcu sebebiyle Benî Abdülmünzir'e geçen Garas Kuyusu yakınında¹⁶⁵ bulunan bir utumdur.¹⁶⁶

58. *el-Müzdelif*: Avf b. Amr b. Avf b. Hazrec el-Ekber'in oğullarından Sâlim ve Ganem'e aittir. Benî Sâlim Evleri denilen mahalleye yerleşip burada ikamet etmişlerdir. Bu bölge Harratü'l-Garbiyye'nin kenarında ve Cuma Mescidi'nin bulunduğu vadi olan Batnü'r-Rânûnâ'nın batısında bulunmaktaydı. Bu utum orada inşa edilmiştir. *el-Müzdelif*, İtbân b. Mâlik'in (ö. 50/670) inşa ettiği utumdur, burası Mâlik b. el-Aclân es-Sâlimî'ye (ö. [?]) aittir.¹⁶⁷ O, savaşlar için *el-Müzdelif*i inşa ettiğini söylemiştir.¹⁶⁸ İtbân b. Mâlik, Hz. Peygamber hayattayken görme duyusunu kaybetmiştir. Bunun üzerine, evinde namazgâh edinmek istediği bir yerde Hz. Peygamber'in gelip namaz kıldırmasını istemiştir. Hz. Peygamber de onun bu isteğini yerine getirmiştir.¹⁶⁹ Kendisinin başka bir mülkünün olduğuna dair elimizde veriler bulunmadığından Hz. Peygamber'in gelip içinde namaz kıldığı bu evin İtbân b. Mâlik'e ait olan utum olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Mâlik b. el-Aclân'ın *el-Müzdelif* adındaki utumunun yanına daha sonra mescid inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda ise bu mescidin, utumun üzerine inşa edildiği de zikredilmiştir.¹⁷⁰

59. *en-Neffâ'*: Benî Hatme'ye ait başka bir utumdur. Burası İmâre Kuyusu üzerinde inşa edilmiştir.¹⁷¹

60. *en-Niyâr*: Benî Harîse'ye aittir. Benî Mecde'a yurdunda yer almaktadır.¹⁷²

61. *Ömer b. Cahhâş'ın Utumu*: Benî Nadîr'den Ömer b. Cahhâş'a (ö. [?]) aittir. Haris sokağında, İbn Hişâm Sarayı'nın arkasında, Benî Ümeyye b. Zeyd'in evlerinin önünde bulunmaktaydı.¹⁷³

62. *er-Rahâbe*: Benî Beyâza'nın bu isimde bir utumunun olduğuna dair bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır.¹⁷⁴

63. *er-Ra'l*: Benî Abdüleşhel'e aittir.¹⁷⁵ Bu kale Benî Abdüleşhel'in annesi Ümmü Sahrâ'ya (ö. [?]) nispet edilen Vâsıt olarak bilinen kayalık bir arazinin üzerindeydi.¹⁷⁶

¹⁶² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 4/1215.

¹⁶³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 134.

¹⁶⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/168, 4/152.

¹⁶⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/146.

¹⁶⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

¹⁶⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158, 4/146.

¹⁶⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, 3/509.

¹⁷⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 3/73.

¹⁷¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/156.

¹⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/329; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/159.

¹⁷³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 122; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

¹⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/32; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*, 3/319.

¹⁷⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/81.

¹⁷⁶ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/152

64. *er-Râtîc*: Benî Şatbe'ye aittir. Şam'dan döndükleri zaman önce Mîtan'a yerleşmişlerdir. Fakat burası onlara uygun gelmediğinden daha sonra Cüzmân yakınlarına taşınmışlardır. Belli bir sürenin ardından oradan da Râtîc'e göç etmişlerdir. Bu yolculuk neticesinde Râtîc'de ikamet eden üç kabileden biri olmuşlardır. Burada inşa edilen utumdur. Bölge orada bulunan bir utumdan dolayı *Râtîc* ismiyle anılmıştır. Daha sonra bu yer Benî Cüzmâ'nın eline geçmiştir.¹⁷⁷

65. *er-Rayyân*: Benî Hârîse'nin yeni yurtlarında bulunmaktaydı.¹⁷⁸ Bu kabile İslâm'ın gelişi sırasında doğu harresinde Benî Abdüleşhel'in kuzeyindeki yurtlara yerleşmişti. Hz. Peygamber'in hendek kazılacak yeri Şeyhayn'daki koruluğun kenarından Benî Hârîse'nin sınırına kadar belirlemiş olması bu durumun kanıtlarındandır. Şeyhayn, Medine ile Uhud Dağı arasında, doğu yolu üzerinde harre ile Uhud Dağı arasındaki bir bölgedir.¹⁷⁹ Bu utumun Şeyhayn'da yer aldığı söylenebilir. Bu kale, Benî Hârîse Mescidi yanında olup Benî Mecza'a b. Hârîse kabilesine aittir.¹⁸⁰ Buranın Benî Hârîse ve Benî Zureyk kabilelerine ait olduğu da¹⁸¹ ifade edilmiştir. Ayrıca bu kalenin Benî Züreyk'e ait olduğu ve Benî Züreyk yurdunda Sakîfetü'r-Rayyân denilen Âl-i Serâka'ya ait gölgelik yakınında yer aldığı¹⁸² da kaynaklarda geçmektedir.

66. *er-Rîdân*: Benî Hârîse'ye ait bir kaledir. Fakat İbn Zebâle, Beni Vâkıf b. İmru'l-Kays b. Mâlik b. Evs kabilesinin Fetih Mescidi'nin kible tarafında *Rîdân* adında bir utum inşa ettiğini¹⁸³ de belirtmiştir.

67. *er-Riyân*: Benî Harîse b. el-Harîse'ye ait olan bu utum, el-Cevâniyyah'da yaşayan Yahudiler'den onlara geçmiştir.¹⁸⁴

68. *es-Sarrâr*: Benî Harîse b. el-Harîse'ye ait utumdur. İlk olarak Medine'nin kuzeyinde Uhud yakınlarındaki el-Cevâniyyah'da yaşayan Yahudiler'in olan bu utum daha sonra Benî Harîse b. el-Harîse'ye geçmiştir.¹⁸⁵

69. *es-Sa'dân*: Benî Lûzân b. Amr b. Avf'ın soyundan gelen Benî Semî'a'nın utumudur. Zukâk Rakîh denilen yerde bu utumu inşa etmişlerdir. Burası Rub'î denilen bahçedir.¹⁸⁶

70. *es-Sa' Zer*: Abdullah b. Ceşm b. Mâlik b. Evs'in kollarından Benî Hatme'ye ait bir utumdur. Kendi adlarıyla bilinen bölgede inşa ettikleri utumlardan biridir. Bu kalede evler yoktu, burası savaş anında sığınmak için hisar olarak kullanılmak amacıyla yapılmıştı. Bu kale tüm Benî Hatme kabilesine aitti. Benî Hatme'nin Mehres Kuyusu civarında olduğu rivayet edilmiştir. Kale, Sa' Zer' adını, yanında bulunan Zer' Kuyusu'ndan almıştır.¹⁸⁷ Sa' Zer utumunun bütün kabileye ait olması bu kalenin büyüklüğü konusunda bizlere bir fikir sunmaktadır.

¹⁷⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 134-135; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/169.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/110.

¹⁷⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/152.

¹⁸⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 126, 127-128; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/153.

¹⁸¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/86.

¹⁸² İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 129-130; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/163.

¹⁸³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/86.

¹⁸⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131-132.

¹⁸⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilmün'im Himyerî, *er-Ravdü'l-Mî'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984), 356; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131-132.

¹⁸⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/155.

¹⁸⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/157.

71. *es-Serrârat Utumu*: Benî Beyâza'nın bu utumu es-Serrârat'da bulunuyordu. es-Serrârat, İbn Ebî Kulay'ın (ö. [?]) arazisinden başlayarak el-Hummâza'nın sonuna kadar uzanan bölgeye verilen isimdi.¹⁸⁸

72. *es-Se'dan*: Medine kabilelerinden Benî Sem'îye'ye aittir. Onlar Rukayh Sokağı'na yerleşip orada bulunan er-Rib' denilen arazide, bu kaleyi inşa etmişlerdir.¹⁸⁹

73. *es-Seyyih*: Cüşem el-Hazrec ve kardeşine ait bir diğer utumdur. Fetih Mescidi'nin batısında bulunan Bathân Vadisi de es-Seyyih olarak bilinmekteydi. Bölgenin bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni *es-Seyyih* denilen taş bir kale inşa etmeleridir. Bundan dolayı bu isimle tanınmıştır.¹⁹⁰

74. *es-Sirâr*: Medine'nin kuzeyinde, harrenin bulunduğu kısımda Benî Hârise'nin evlerinin olduğu bölgede yer almaktadır.¹⁹¹

75. *es-Silc*: Asıl adı Âmir b. Mâlik b. en-Neccâr olan Benî Mubzûl kabilesi utumudur. Bu utum, Hayyî b. Ehteb (ö. [?]) ailesinin mülkündeydi ve Benî Mâlik b. Mubzûl'a aitti.¹⁹² Onların başka bir utumu da Zübeyr'in kölesi Serces'in (ö. [?]) evindeydi. Bu ev, Baki ez-Zübeyr'e (ö. [?]) aitti ve daha sonra Ubeyd b. en-Nu'mân (ö. [?]) ailesi tarafından sahiplenilmişti. Baki ez-Zübeyr, konum itibarıyla, Medine'de Mescid-i Nebevî'nin kubbesinin doğusundaki evlerden başlayarak, Benî Züreyk'e, Benî Gânem'e ve el-Bekkâl'a kadar uzanan alanlarda yer almaktaydı.¹⁹³

76. *es-Siyâsî*: Kubâ'da Benî Zeyd b. Mâlik b. Avf mahallesinde, *Siyâsî* olarak adlandırılan on dört utumdan oluşan bir bölge bulunmaktaydı. Bu utumların fiziki olarak birbirine yakınlıkları nedeniyle bölge halkı sürekli çatışmalar yaşamaktaydı.¹⁹⁴ Bunların haricinde kaynaklarda Kubâ'da *es-Siyasatü* isminde başka bir utumun¹⁹⁵ olduğu da bildirilmiştir.

77. *es-Sunh*: Hâris b. el-Hazrec'in iki oğlu Cüşem ve Zeyd'in soyundan gelenlerin yaşadığı es-Sunh bölgesinde bulunmaktadır. İbn Hazm (ö. 456/1064), Benî Hâris'in ikameti, Resûlullah'ın mescidinden bir mil uzaklıkta bulunan es-Sunh bölgesindeydi,¹⁹⁶ demiştir. *es-Sunh*¹⁹⁷ utumu da orada bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Bölge de bu isimle anılmıştır.¹⁹⁹ Bazıları ise kalenin isminin *er-Reyyân* olduğunu söylemiştir. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) Medine'de ikamet ettiği ev de es-Sunh'daydı. Bu bölge, Benî Hâris b. Hazrec kabilesinin Medine'nin üst kesimlerindeki Avâlî yerleşim yeri idi. Burası Hz. Peygamber'in evine bir mil mesafe uzaklığındaydı.²⁰⁰

78. *es-Sur'â*: Şavt ahalisinin bir diğer utumudur. Zübâb Dağı'ndan önceki bölgede bulunmaktadır.²⁰¹

¹⁸⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/162.

¹⁸⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 127.

¹⁹⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 96.

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/398; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/104.

¹⁹² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/168.

¹⁹³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/168.

¹⁹⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/107.

¹⁹⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/107.

¹⁹⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/157-158.

¹⁹⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/94.

¹⁹⁸ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 325; İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 128.

¹⁹⁹ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 325; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158.

²⁰⁰ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 325; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158.

²⁰¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 99.

79. *es-Suveyd*: Benî Beyâza'ya aittir. el-Hummâza denilen duvarın kuzey tarafındaydı; el-Hummâza'nın sahibi bu kalenin de sahibiydi.²⁰²

80. *eş-Şâs*: Benî Atiyye b. Zeyd b. Kays b. Âmir b. Mürre b. Mâlik b. Evs'in utumudur. Safne adı verilen Benî Hubla'nın üst tarafındaki bölgede bulunmaktadır. Bu utum Benî Atiyye'den Şâs b. Kays'a (ö. [?]) aittir. Utum, İslâm'ın geldiği dönemde varlığını sürdürmekteydi. Bu kale Kubâ Mescidi'nin ön avlusunda, kible yönünün sol tarafında yer almaktaydı.²⁰³

81. *eş-Şeb'ân*: Benî Ukve kabilesine aitti.²⁰⁴ Burası Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın (ö. 23/644) vakıf mallarının bulunduğu Semg bölgesindeydi.²⁰⁵ Bölge, Üseyd b. Muâviye yurdu olarak da bilinmektedir.²⁰⁶

82. *eş-Şemmâh*: Benî Sâlim'e ait olup Benî Sâlim evlerinin kible tarafında bulunan utumdur.²⁰⁷

83. *eş-Şenîf*: Bu kale, Benî Dubey'a b. Zeyd b. Mâlik b. Avf'e aitti. Burada başka utumlar da bulunmaktaydı. Abdullah b. Ebî Ahmed'in mahallesinde Benî Ubeyd b. Zeyd b. Malik'in kardeşi olan Benî Ubeyd b. Zeyd b. Ezlem kabilesinden Külsûm b. el-Hidm'e (ö. 2/624) ait utum da bunlardan biridir.²⁰⁸ Kubâ'da Ebû Süfyan b. el-Hâris'in (ö. 20/641) evi yakınında, Ahcâr'ül-Mirâ ile Benî Mevâlî Meclisi arasında yer almaktaydı.²⁰⁹ Hicret sırasında Hz. Peygamber ve birçok sahâbînin Kubâ'da ilk konakladığı ev, Külsûm b. el-Hidm'in utumudur.²¹⁰ Nitekim onun bekâr olması ve çok sayıda bekâr sahâbînin evinde konaklamasından dolayı burası Menâzilü'l-'Uzzâb (Bekârların Evi)²¹¹ olarak bilinmekteydi. Hicret yolculuğunda birçok Kureyşli'nin burada ikamet etmesi evin büyük olduğuna işaret etmektedir.

84. *eş-Şer'abî*: Şavt ehline aittir. Râtîc'te bulunmaktadır.²¹² Bu kale Zübâb denilen yerin alt tarafındaydı. Sonradan bu utum, Benî Cüşem b. el-Hâris b. el-Hazrec el-Asğar'a (Benî Abdüleşhel'in kardeşlerine) geçmiştir.²¹³

85. *eş-Şeyhân*: Kanât yakınlarındaki Yahudilere ait olan iki utumdur. Bu kalelerin yakınında, Resûlullah'ın Uhud'a giderken namaz kıldığı mescit yer almaktadır.²¹⁴

86. *et-Teys*: Benî Enân'a ait olan bu utum, Benî Sâide'nin yerleşim bölgesindeydi.²¹⁵

87. *Utum ez-Zâhirîre*: Benî Adî b. en-Neccâr da Mescid-i Nebevî'nin batısında kendi isimleriyle bilinen mahallelerinde bu utumu inşa etmişlerdir. Burası içinde yaşayan ez-Zâhirîre

²⁰² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/162, 4/95.

²⁰³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 127; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156, 4/97.

²⁰⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/97.

²⁰⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/132.

²⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/322.

²⁰⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/158.

²⁰⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

²⁰⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/101.

²¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, 3/8, 20, 46, 148, 152, 375, 377, 378, 379, 384, 386, 387, 574, 575.

²¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, 1/200, 3/574; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 3/174; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/242; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, nşr. Abdurrahman el-Vekîl (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1967-1990), 4/230.

²¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/12, 335; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/98, 102.

²¹³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/132.

²¹⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/132.

²¹⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/40.

adındaki bir kadından dolayı bu isimle anılmıştır. Bu utum el-Nâbiğa'nın evinde, evin içindeki mescidin yanında bulunuyordu. Ayrıca mescitlerinin kible tarafında bir utumları daha vardı.²¹⁶

88. *el-Vâsıt*: Benî Mâzin b. en-Neccâr, Bîr'i el-Bussa'nın güneyinde bulunan kendileriyle tanınan daha sonra Ebû Mâzin denilen bölgede iki utum inşa etmişlerdir. Bunlardan birine *Vâsıt* ismini vermişlerdir.²¹⁷ Bunun haricinde Benî Hudra'ya ve Sa'd b. Ubâde'nin kabilesi Benî Huzeyme'ye ait olan *Vâsıt* ismiyle bilinen utumlar da bulunmaktaydı.²¹⁸

89. *el-Vâkım*: Benî Abdüleşhel'e aittir.²¹⁹ Bundan dolayı bölgeye de Vâkım denilmiştir. Utum, kabileden Üseyd b. Hudayr'ın (ö. 20/641) babası Hudayr b. Simâk²²⁰ (ö. [?]) tarafından inşa edilmiştir.²²¹ Amâlikâlılar'dan Vâkım adında bir adam buraya ilk yerleştiği için ona nispetle bölgeye bu ismin verildiği²²² belirtilmiştir. Benî Abdüleşhel'in yurdu Benî Zufar yurdunun güneyinde, doğu harresinin kenarındaydı. Onların meskenleri Benî Zufar'ın kuzey tarafındaki yerlerine yakın, Deşm adıyla bilinen harreye ve çevresine kadar uzanmaktaydı. Evleri Şeyhayn denilen yerin yakınındaydı.²²³ Vâkım da bu bölgede bulunmaktaydı. Kâsım b. Sâbit (ö. [?]) ise Vâkım'ın Ebû Lübâbe ailesine ait olduğunu ifade ederek;

Biz Vâkım ve Meskebe'yi inşa ettik.

Önceden orası Benî Cifân'ın oyun yeri idi.

Onu geniş cepheli bir yapı süslemektedir.

Sabah vakti altın gibi parlayan bir renge bürünür,²²⁴ şiirini nakletmiştir.

90. *el-Vâkım*: Kubâ'da Ehîhe b. el-Cellâh el-Cehcebîye (ö. [?]) ait olan fakat ataları Rifâ'a b. Zur b. Zeyd b. Ümeyye b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf'ın diyet borcuna karşılık Benî Abdülmünzir b. Rifâ'a kabilesine verilen utumlardan biridir.²²⁵

91. *Vâlic Ehlinin Utumu*: Râtic bölgesinde Kanât tarafında olduğu bilinmektedir.²²⁶

92. *el-Verîdân*: Kubâ'da Evs'ten Hârise b. Sehl ailesinin utumudur.²²⁷

93. *ez-Zeydân*: Beni Vâkıf kabilesi tarafından inşa edilmiştir. Bu kalenin bulunduğu yerin büyük bölümü Fetih Mescidi'nin kiblesi tarafındaydı. Ayrıca Beni Vâkıf'ın bu bölgede bir utumu daha bulunmaktaydı. O da Âişe el-Vâkıfiyye Kuyusu civarındaydı.²²⁸

94. *Zübâle Ehlinin Utumları*: Ebû'l-Hamrâ er-Râbid adlı tepenin yanında iki utumları vardı. Bunlardan biri tepenin yanında, diğeri de biraz aşağısında bulunmaktaydı.²²⁹

²¹⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/168.

²¹⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/168.

²¹⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/162.

²¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/354; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/58, 4/162.

²²⁰ Kaynakların bazılarında Vâkım utumunun Useyd b. Hudayr'ın babası Hudayr el-Katâib'e ait olduğu belirtilmiştir. Muhtemelen bu iki isim aynı kişidir. bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 3/558; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 9/79.

²²¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/152.

²²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/249.

²²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/354; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/58, 4/162.

²²⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/437.

²²⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/154.

²²⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/132.

²²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/112.

²²⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156, 4/22.

²²⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/132.

95. *Zübeyr b. Bâtâ el-Kurâzî Utumu*: Benî Kurayza'dan Zübeyr b. Bâtâ el-Kurâzî'ye (ö. [?]) aitti. Bu utum, Benî Kurayza Mescidi'nin bulunduğu yerdeydi.²³⁰

Yukarıda alfabetik olarak haklarında bilgi verdiğimiz utumların haricinde Medine'de *Kelb*²³¹ adında bir kale daha bulunmaktaydı. Ayrıca *Vâlic* adında iki utum bulunmakla birlikte kanal tarafında *Ezrak*,²³² Medine'de *Kabâbah*,²³³ Ehîha b. el-Celâh'a ait *Kanâba*²³⁴ adında bir utum ve Cehâf'ın malı denilen bölgede oradaki bazı Yahudilere ait²³⁵ bir başka utum daha vardı. Bunlardan başka Ruveyfî' ailesinin evlerinin olduğu mahallede bir utumun²³⁶ daha varlığına dair veriler kaydedilmiştir Yahudilerin Şeyhayn bölgesinde iki kalesinin daha olduğuna²³⁷ ve yer verilen kalelerin haricinde Benî Üneyf'in utumlarının varlığına işaret eden bilgiler²³⁸ bulunmaktadır. Bunlara ilaveten Benî Hublâ kabilesinin Mezâhim haricinde bir tane utumları, Amâre b. Nuaym el-Beyâdî'nin (ö. [?]) mülkü ile İbn Zemâne'nin (ö. [?]) mülkü arasında bir diğeri de mahallenin iç kısmında inşa edilmiştir.²³⁹

Benî Amr b. Âmir b. Züreyk'in Fırâs b. Meysere arazisinin kuzeyinde, Benî Beyâza evlerinin en aşağı kısmında, es-Sebha tarafında bir utumu;²⁴⁰ Benî Hacer'in Aliye tarafına giden yolun sonundaki Bathân köprüsünün yakınında meşrabenin yanında bir utumu,²⁴¹ Benî Harâm b. Kâ'b b. Ganem b. Kâ'b b. Seleme'nin ikamet ettiği Mescidi Benî Harâm es-Sağîr yakınlarında bir utumu;²⁴² Âmir b. Hazrec b. Sâide'den olan Benî Kişbe/Kaşbe'nin Benî Hudeyle'ye yakın bir yerde Amr b. Ümeyye ed-Damrî'nin evine açılan küçük kapının yanında bir utumu;²⁴³ Benî Mâsika'nın Mervân b. Hakem'in (ö. 65/685) vakıf mallarının yakınında, Hz. Peygamber'in sadakalarına bitişik bölgede el-Kaf köyünde iki utumu;²⁴⁴ Benî Beyâza'dan Benî Mâlik b. Zeyd b. Habîb b. Abdül Harise'den Benî Muallâ b. Levzân'a ait bir utum;²⁴⁵ Benî Sa'lebe ve Benî Zühre'nin Zühre bölgesinde²⁴⁶ Harre'den inerken Arîdî yolunda utumları;²⁴⁷ Benî Zu'ûrâ'nın Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin (ö. 575 veya 577) sütannesi Ümmü İbrâhim'in evinin (meşrabe) yakınında bir utumu²⁴⁸ bulunmaktaydı.

İmru'u'l-Kays b. Mâlik b. el-Evs'in oğullarından Benî Vâkif ve Benî Selm, Fetih Mescidi civarına yerleşip, onlar ve soylarından gelenler orada yaşamışlardır.²⁴⁹ Benî Vâkif'in eski yerleşim bölgesinde Fetih Mescidi'nin kiblesi yönünde, el-Eşrefiyye ve es-Sâbûr adıyla bilinen bahçelerin

²³⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 94, 121; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/130, 3/34.

²³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/475; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/137.

²³² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/162.

²³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/303.

²³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/400; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1096.

²³⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/47.

²³⁶ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 127; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156.

²³⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 103.

²³⁸ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 120.

²³⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/159.

²⁴⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 129-130; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/163.

²⁴¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

²⁴² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/47, 142.

²⁴³ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 133; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/165.

²⁴⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

²⁴⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 131.

²⁴⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131.

²⁴⁷ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 356; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131-132.

²⁴⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/131, 3/36.

²⁴⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/155.

yakınında kale kalıntıları, köy izleri ve büyük bir hisar vardı.²⁵⁰ Bu bilgi onların da utumlar inşa ettiğini haber vermektedir.

Hazrec Kabilesi'nden Belhâris olarak bilinen Benî Hâris b. el-Hazrec el-Ekber b. Hârise kolu Avâlî bölgesindeki kendi adlarıyla bilinen Vâdî Bathân'ın doğusunda, Turbat Su'ayb civarında bulunan topraklardaki evlerine yerleşmişlerdir. Daha sonra orası el-Hâris olarak bilinmiştir. Onlar, Benî İmru'l-Kays b. Mâlik'e ait bir kaleyi yeniden inşa etmişlerdir.²⁵¹

Benî Beyâza'nın evleri de Benî Sâlim b. Avf'ın yurdunun kuzeyinde ve Benî Mâzin yurdunun güneyinde bulunmaktaydı. Bu yerleşim, batı harresi boyunca uzanıyordu. Hatta İbn Zebâle, onların bazı evlerinin Benî Sâide'nin evlerine kadar uzandığına işaretler etmektedir. Onlar yurtlarında âtâm inşa etmişlerdi. Ayrıca bölgelerinde on dokuz kale bulunduğu rivayet edilmiştir. Bunlardan, Benî Ümeyye b. Âmir b. Beyâza'ya ait olanların sayısı on üçtür. Bu kalelerden bazıları isim ve konum olarak bilinmekteydi.²⁵² Bunlardan bazıları yukarda zikredilmiştir.

3. Hayber'deki Utumlar

Hayber, Medine'den Şam yönüne doğru sekiz berîd (yaklaşık 32 fersah/yaklaşık 160 km) uzaklıkta bulunan bir beldedir. Hayber ismi bölgenin tamamını içermektedir.²⁵³ Şehrin adını, kurucusu Hayber b. Kaniye b. Mehlâil'den (ö. [?]) aldığı ve buraya ilk yerleşen kişinin mezkûr isim olduğu²⁵⁴ ifade edilmiştir. Hayber'in ilk sınırı ed-Dûme adlı vadidir. Hayber çarşısı ise el-Mirta'dır. Hz. Osman, burayı şehir hâline getiren kişidir.²⁵⁵ Şehirde büyük kaleler bulunmaktaydı.²⁵⁶ Bu kaleler, dağların tepelerine ve yüksek şekilde inşa edilmişti.²⁵⁷ Buradaki kale sayısının yedi tane olduğu, çok sayıda tarla ve hurmalık arazinin bulunduğu belirtilmiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere "Hayber" kelimesi, İbrânîce'de "kale" anlamına gelmektedir.²⁵⁸ Bölge, birçok kaleyi içermesi sebebiyle çoğul anlamda "Hayâbir/Hayaber"²⁵⁹ olarak da anılmıştır. Hayber'in kalelerle çevrili olması şehrin savunma odaklı bir askerî güce sahip olduğunu göstermektedir. Hayber, Medine'ye yakın ve gelişmiş bir kasaba özelliğine sahiptir. Burası Yahudi kabilesi Benî Anaza'nın yerleşim yeridir. İslâm'ın ilk dönemlerinde Benî Kurayza ve Benî Nadir kabilelerinin yurdu olarak da kullanılmıştır.²⁶⁰ Yesrib'den sürülen bu grupların bir kısmı şehir fethedilene kadar Hayber'e gelip ikamet etmişlerdir.

Kalelerin kökeni hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Konu hakkında bilgi veren en eski vesika M. S. 568 tarihli ve Hayber'in yıkılıp tahrip edilmesinden bir yıl sonra yazılmış olan Harran'da bulunan bir kitâbede²⁶¹ bu tahribatın Gassân meliki Hâris b. Ebî Şemir b. Cebele'nin (ö. 569) şehre düzenlediği askeri saldırı sırasında gerçekleştiği haber verilmektedir.²⁶² Fakat bu saldırının sebebi ya da sebepleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

²⁵⁰ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/156.

²⁵¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/162.

²⁵² Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 1/155.

²⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/409; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/521.

²⁵⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/74; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁵⁵ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 1/228; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/251.

²⁵⁶ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 1/228.

²⁵⁷ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/637-638.

²⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/409; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-Vefâ*, 4/74; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/409.

²⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁶¹ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)* 1, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Yayıncılık, 2003), 612.

²⁶² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 642; Hamidullah, *İslâm Peygamberi* 1, 612.

Şehirdeki kalelerin toplam sayısı bilinmemektedir. Buradaki yapılar husûnül-âtâm olarak zikredilen küçük kale biçimindeki konaklardan oluştuğu için net bir sayı söylemek mümkün gözükmemektedir. Diğer yerleşim yerlerinde de görüldüğü üzere Yahudiler, kale inşa etmeyi, surlar üzerine burçlar yapmayı bir savunma stratejisi olarak kabul etmekteydiler.²⁶³ Ayrıca bu kaleler farklı savunma stratejilerine sahipti. Yahudiler, geceleri baskına uğramaktan korktukları için kalelerini üç hisarla tahkim etmişlerdir. Bu hisarlar Yahudi ileri gelenleri tarafından yaptırılmıştı ve atların aşamayacağı sağlamlıktaydı. Olası bir saldırı sırasında kalelerinden ve hisarlardan çıkarak düşmanlarla savaşarlardı.²⁶⁴

Şehir planında Hayber çarşısından sonra Vücedde kalesi gelir; burada da hurmalıklar ve ağaçlar vardır.²⁶⁵ Bu kalenin haricinde *en-Nâ'im*, *el-Kamûs*, *eş-Şikk*, *en-Netât*, *es-Sellâlem*, *el-Vatîh* ve *el-Ketîbe* adında yedi kale daha bulunmaktaydı.²⁶⁶ *el-Kamûs*, Ebû Hukayk'a ait bir kaledir.²⁶⁷ Hamidullah, bölgeye gerçekleştirdiği seyahat esnasında zamana meydan okuyan bu hisarın *Hısnü Merhab* ismiyle bilindiğini ve bölgedeki Suudî yönetici tarafından lojman olarak kullanıldığını²⁶⁸ haber vermektedir. *en-Netât* bazı kaynaklarda Hayber bölgesindeki bir arazinin adı olarak da geçmiştir. Buranın Hayber'de bir hisarın adı olduğunu da aktarılmıştır. Bir başka rivayete göre ise *en-Netât*, Hayber köylerindeki bazı hurmalıkları sulayan bir su kaynağıdır ve sıtmalı, hastalık yapan bir yer olarak bilinir.²⁶⁹ *el-Vatîh*, bazı kaynaklara göre Hayber'in en büyük kalesiydi. Burası ismini Semûd kavminden Vatîh b. Mâzin'den aldığı ileri sürülmüştür.²⁷⁰

Hayber'in en büyük kalesi olarak *el-Kamûs* da zikredilmiştir. Bu kaleyi Hz. Ali (ö. 40/661) fethetmiştir. Kalenin aşağısında Hz. Peygamber'in iki mescidi inşa edilmiştir.²⁷¹ Hz. Peygamber'in fethettiği ilk kale, *en-Nâ'im* kalesidir. Sonra Benî Ebî'l-Hakîk'in kalesi *el-Kamûs* ele geçirilmiştir. Ardından *eş-Şikk*, *en-Netât* ve *el-Ketîbe* kaleleri fethedilmiştir. Bu kaleler fethedildikten sonra ordu, geri kalan *el-Vatîh* ve *es-Sellâlem* kalelerine yönelmiştir. Bunlar da yaklaşık on gün kuşatıldıktan sonra teslim olmuşlardır.²⁷² Bu kaleler için kaynaklarda husun (حصن) kelimesi kullanılmaktadır. Fakat Ehîl adlı bir dağın olduğu bölgede Yahudilere ait utumların varlığı da²⁷³ belirtilmektedir.

4. Fedek, Teymâ ve Vâdi'l-Kurâ'daki Utumlar

Fedek şehrinin ismi Fedek b. Hâm'dan gelmektedir. Bazılarına göre ise adını Feyd b. Hâm'dan almıştır. Bu kişinin oraya ilk yerleşen kimse olduğu kabul edilmiştir. Medine ile arasında iki günlük mesafe vardır.²⁷⁴ Fedek ile Hayber arasında da aynı uzaklığın olduğu kaydedilmiştir.²⁷⁵

²⁶³ Ayşe Şimşek, "İslam'dan Önce Hayber'de Ticari Zirai ve Askeri Hayat", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12/3, (Eylül 2023), 2091.

²⁶⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen eş-Şafî'î (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/54.

²⁶⁵ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 1/228; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/251.

²⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/409.

²⁶⁷ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 1/472.

²⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi* 1, 612.

²⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/291.

²⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/379.

²⁷¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/522.

²⁷² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/523-524.

²⁷³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 2/521; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 1/228.

²⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/238; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁷⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1015.

Bölge bol su kaynakları, verimli arazileri ve meyveleriyle bilinmektedir.²⁷⁶ Belde ehlinin büyük çoğunluğu Eşca' kabilesine mensuptur.²⁷⁷

Beldede eş-Şemrûh²⁷⁸ adında meşhur utumları bulunmaktadır. Utum, Hayber'e yakındır. Hicretin yedinci²⁷⁹ yılında, hurma mahsullerinin yarısı karşılığında Peygamber'le sulh yapmışlardır.²⁸⁰ Hz. Peygamber'in Hayber halkı ile anlaşmasından sonra Fedek ehlinin de teslim olduğu²⁸¹ bilgisi onların da kalelerine sığındıklarını göstermektedir. Fedek ehlinin sahip olduğu kalelerin mesken olarak kullanılmaktan ziyade savunma amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Beldenin diğer yerleşim yerlerine nazaran nüfus olarak az kişiye ev sahipliği yapması kale sayısını da etkilemiştir.

Teymâ, Şam'ın sınırlarında, Şam ile Vâdi'l-Kurâ arasında, hac yolu üzerinde bulunan şehirdir. Teymâ halkı, Hz. Peygamberin Vâdi'l-Kurâ'ya ulaşmasından sonra ona haber göndererek cizye karşılığında sulh yapmıştır. Böylece kendi topraklarında ve bölgelerinde yaşamaya devam etmişlerdir.²⁸²

Cahiliyye dönemi şairlerinden İmru'l-Kays'ın "Teymâ'da ne bir hurma kütüğü bıraktı, ne de taşla sağlamlaştırılmış bir kale (أُطْمَ)." ²⁸³ beytinden de anlaşıldığı üzere Teymâ'da da utumların olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunların sayısı, yapıları ya da diğer özelliklerine dair veriler konusunda kaynaklar suskundur.

Vâdi'l-Kurâ, Medine ile Şam arasında, Medine'ye bağlı bir bölgedir. Burada çok sayıda köy ve yerleşim yeri bulunduğundan bu isim ile anılmıştır.²⁸⁴ Vadi'l-Kurâ Yahudilerinin de kaleleri ve âtâmları vardı. Bu kalelerde kuyular ile birlikte erzaklarını ve sahip oldukları kıymetli eşyaları depolama yerleri bulunuyordu. Tehlike anında kendi kalelerine ve utumlarına girerler, kapılarını üzerlerine kilitlerlerdi. Böylece köy, adeta bir kale ve kuleler topluluğu haline gelirdi.²⁸⁵

Hz. Peygamber, Hayber'in fethini tamamlayınca Vâdi'l-Kurâ'ya yönelmiş ve halkını İslâm'a davet etmiştir. Fakat onlar bunu red edip ve savaş açmışlardır. Bunun üzerine Allah Resûlü, orayı zorla fethedip mallarını ganimet olarak almıştır. Hz. Peygamber, elde edilen malın beşte birini humus olarak ayırmıştır. Hurmalıkları ve arazileri Yahudilerin ellerinde bırakıp onları, Hayber halkı için uyguladığı anlaşmaya benzer şekilde mukâtebe usulüyle çalıştırmıştır.²⁸⁶ Müslümanların Vâdi'l-Kurâ'da Yahudileri kuşattıkları esnada onların utumlarından bağışladıkları²⁸⁷ bilgisi burada bu yapıların olduğuna işaret etmektedir.

²⁷⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1016.

²⁷⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1015.

²⁷⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, 3/1015.

²⁷⁹ Kalkaşendî, hicretin dördüncü yılında fethedildiğini aktarmaktadır. bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/238; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/295.

²⁸¹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, nşr. Ömer Enîs et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1987), 41.

²⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/67.

²⁸³ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, 1/112.

²⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/338, 5/345.

²⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/18.

²⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/345.

²⁸⁷ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/710; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 4/270.

Medine’de bir kale veya yerleşim yeri olarak zikredilen *el-’Ulâ*,²⁸⁸ Vâdi’l-Kurâ bölgesindedir.²⁸⁹ Vâdi’l-Kurâ, Yesrib’e bağlı bir bölge olarak zikredildiğinden bu utum, Medine’de anılmıştır.

5. Tâif’teki Utumlar

Tâif’te inşa edilen ilk utumun Mes’ûd b. Mu’attib (ö. [?]) için yapıldığı rivayet edilmiştir. Şehirde meydana gelen bir savaş sonrasında Mes’ûd b. Mu’attib, Medine’ye giderek Ensâr’ın önde gelenlerinden Benî Amr b. Avf’dan Ehîhe b. el-Cellâh’ın yanına gelerek onunla ittifak kurmak istemiştir. Ehîhe b. el-Cellâh, ona kavmiyle barışmasını tavsiye ederek silah ve erzak yardımında bulunmuştur. Ayrıca Medine’de âtâm inşa eden bir köleyi de ona vermiştir. Onun hediye ettiği bu köle Mes’ûd b. Mu’attib için bir utum inşa etmiştir. Bu, Tâif’te yapılan ilk utum olmuştur. Bundan sonra Tâif’te başka utumlar da yapılmıştır.²⁹⁰ Muhtemelen Ehîhe b. el-Cellâh, yardım isteğine yeterli cevap vermediği için Mes’ûd b. Mu’attib’e utum inşa ederek onu düşmanlarından koruması için bu işin erbabı bir kölesini ona göndermiştir. Bu durum Tâif’te utum inşa etme geleneğini başlatmıştır.

Tâif’te surların inşa edilmesiyle ilgili başka rivayetler de bulunmaktadır. es-Sedef kabilesinden Demûn b. Abdûlmelik (ö. [?]) adında bir adam, Hadramut’ta Amr adında bir amcaoglunu öldürmüş ve sonra oradan kaçmıştır. Yanında çok fazla mal ile birlikte Sakîf’e Mes’ûd b. Mu’attib’in yanına gelmiştir. Ona, “Sizinle antlaşma yapmak istiyorum; ben sizinle evleneyim, siz de benimle evlenin; ayrıca size bir duvar yapayım ki, Araplardan hiç kimse size ulaşmasın.” demiştir. Onlar da “Yap bakalım!” demişlerdir. Bunun üzerine o, sahip olduğu malı harcayarak çevrelerine bir sur inşa etmiştir. Böylece oraya Tâif adı verilmiştir.²⁹¹

Medine’de olduğu gibi Tâif’te de utumlara isim verme geleneği bulunmaktaydı. Onların *Selmâ* adını verdikleri bir utumlarının varlığı da bilinmektedir.²⁹² Tâif’te bunun haricinde utum olarak zikredilen başka bir yapı bulunmamaktadır.

Sonuç

Medine’de inşa edilen mesken tiplerinden biri olan utumun kökeni hakkında farklı görüşler olmasına rağmen en makulü ilk olarak Yahudiler tarafından inşa edilmiş olmalarıdır. Eski dönemlerden itibaren düşmanlarından korunmak için ikamet ettikleri yerlerde kale yapan Yahudiler, bunu başta Medine olmak üzere Hicaz’ın diğer beldelerine de taşımışlardır. Medine’de Yahudi ve Arap grupların kendilerine ait utumları bulunmaktaydı. Bunların bazıları mesken amacıyla inşa edilirken bazıları ise sadece savaş sırasında sığınmak ve düşmanlardan korunmak niyetiyle yapılmıştır. Dikdörtgen bir yapıya sahip olan bu meskenler genellikle üç katlı inşa edilmiş, her katı farklı amaçlar için kullanılmıştır. Az olmakla birlikte bazılarının dairesel formda inşa edildiği de görülmektedir.

Utumların ortaya çıkışında insanların kendilerini, himayelerindeki kişileri ve mallarını koruma güdülerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapılar her ne kadar çoğunlukla Medine ve etrafında görülse de Hicaz’ın diğer şehirlerinde ve Ceziretü’l-Arab’ın farklı bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Utum inşaatında usta olan isimlerin farklı bölgelere gitmeleriyle bu

²⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/144.

²⁸⁹ Semhûdî, *Vefâ’ü’l-Vefâ*, 4/117.

²⁹⁰ İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. Ebü’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987-2003), 1/542.

²⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/9.

²⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 3/238.

mesken türü başka şehirlerde de görülmeye başlanmıştır. Utumların görüldükleri coğrafyalarla Yahudi nüfusun dağılımı arasında ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Yahudilerin Yesrib'de Araplar'a karşı uzun süre siyasî üstünlük kurmalarının etkenlerinden biri de sahip oldukları utumlardır. Onların sayısal olarak diğer gruplara nazaran daha fazla utuma sahip olması bu tezi desteklemektedir. Utumlar, Yesrib şehrinde kabilevî bölünmelerin derinleşmesinde de etkili olmuştur. Nitekim bu yapılar, sahiplerine düşmanlarına karşı üstünlük kurmalarında yardımcı mesabesindedir. Ayrıca yapı sahiplerinin utumların etrafında kendilerine izole bir yaşam alanı kurdukları da söylenebilir. Utumların merkezinde pazarların ve çevrelerinde arazilerin varlığı dikkate alınırsa bu yorumun yerinde olduğu anlaşılabacaktır. Buna ilaveten Yahudiler, bütün kalelerini aynı yerde toplamamış, Arapların yerleşim yerleri içerisinde de utumlara sahip olmuşlardır.

Medine dışındaki beldelerde inşa edilen kaleler, hisar olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar bu yapılar genel olarak kale olarak isimlendirilse de aynı özelliklere sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Medine haricindeki yerleşim yerlerinde de utumlar olmakla birlikte savunma amaçlı yapılan kaleler sayısal bakımdan daha fazladır. Utumlar, farklı aile veya kabilelere ait çok katlı olarak inşa edilirken hisarlar genellikle bir yerleşim yerini çevreleyecek şekilde yapılmıştır.

Utumların bir kısmı diyet ya da kan davası gibi sebeplerden ötürü düşman kabilelere terk edilmiştir. Bu durum yerleşim yerini terk eden kabilelerin gittikleri yerlerde yeni utumlar inşa etmelerine zemin hazırlamıştır. Bu yapıların birbirine yakın inşa edilmesi de kabilelerin veya ailelerin zaman zaman karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır.

Utumlar, bulundukları bölgeye, sahiplerine ya da inşa edildikleri malzemeye göre farklı isimler almışlardır. Bunların bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı yıkılırken bazıları ise İslâmî dönemde varlığını devam ettirmiştir. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden sonra yeni utumlar inşa edilmemiş, eskiden beri var olanlar korunmuş ve belli bir döneme kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hayber ve diğer bölgelerde bulunan bazı kaleler de geç döneme kadar ulaşmışlardır.

Kaynakça

- Arslantaş, Nuh. *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: KURAMER, 1. Basım, 2016.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân*. nşr. Ömer Enîs et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şerî'a*. nşr. Abdülmü'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Ev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/502-507. İstanbul: TDV, 1995.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdad: Manşûrâtü eş-Şerîf er-Radî, 1993.
- Ebû Abdillâh Himyerî, Muhammed b. Abdilmün'im. *er-Ravdü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984.

- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed el-Endelüsî. *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'î'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1403/1983.
- Ebû Nasr Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Eyice, Semavi. "Kale". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/234-242. İstanbul: TDV, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke ve Mâ câe fihâ Mine'l-Âsâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, 1988.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. thk. Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)* çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak Yayıncılık, 2003.
- İbn Abbâd es-Sâhib, Ebû'l-Kâsım İsmâ'îl b. Abbâd. *el-Muhît fi'l-Lüğâ*. thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1994.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995-2000.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Lüğâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî. *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*. thk. Hûşîd Ahmed Fârûk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*. nşr. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dar-u Sâdr, 1388-1392/1968-72.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Me'ârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Rüveyfî el-İfrîkî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârû'l-Sadr, 1414/1993-1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*. thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Zebâle, Muhammed b. el-Hasen el-Kureşî el-Medenî el-Mahzûmî. *Ahbâru'l-Medîne Medine Tarihi*. çev. Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987-2003.
- İbnü'n-Neccâr. *ed-Dürretü's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*. nşr. Muhammed Zeynühum Muhammed Azb. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995.

- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-A'sâ fî Şinâ'eti'l-İnşâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Semhûdî, Alî b. Abdullâh b. Ahmed el-Hasenî eş-Şâfiî Nûrûddîn Ebü'l-Hasen. *Vefâ'ü'l-Vefâ bi-Ahbârî Dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutub İlmiyye, 1419/1998.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen eş-Şafiî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Sattar el-Othman, Muhammed Abd. "Âtâmu'l-Medîne". *Mevsûat Mekke el-Mükerreme ve'l-Medîne el-Münevvere*. ed. Ahmed Zeki Yamani. 10 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2007-2024.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd.. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh. *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*. nşr. Abdurrahman el-Vekîl. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1967-1990.
- Süyûtî, Celâlüddîn b. Ebî Bekr. *el-Hasâisü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Halîl Herrâs. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîsiyye, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *Tertîbü Müsnedi's-Şâfiî*. nşr. Muhammed Âbid es-Sindî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1951.
- Şimşek, Ayşe. "İslam'dan Önce Hayber'de Ticari Zirai ve Askeri Hayat". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/3 (Eylül 2023), 2078-2099.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdelhak. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- Welfenson, İsrail. *Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*. Mısır: 1950-1951.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982-1988.
- Ziyâüddîn el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid. *el-Ehâdisü'l-Muhtâre Mimmâ lem Yuhricü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*. thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hadr, 2000.